

Проект впроваджується ГО «Мейнстрім» за підтримки Фонду «Аскольд і Дір», що адмініструється ІСАР Єднання в межах проекту «Сильне громадянське суспільство України – рушій реформ і демократії» за фінансування Норвегії та Швеції

Ми є . Українство

Іноді історія починається не з сухої дати в підручнику. Вона починається з дороги. Зі складного, майже неможливого рішення зачинити за собою двері рідного дому й піти в невідоме. З кількох найцінніших речей, поспіхом зібраних у валізу. Зі скрипу коліс і тихих молитов про те, щоб попереду чекало хоча б якесь майбутнє. Спочатку люди говорили різними мовами й молилися по-своєму, але прагнули одного й того самого – безпеки, можливості спокійно працювати, рости дітей, любити й жити.

Запорізький степ століттями приймав саме таких людей. Сюди приїздили, тікали, йшли за кращою долею з усіх усюд. Тут будувалися з нуля, обживалися й пускали глибоке коріння українці, греки, болгари, грузини, вірмени, татари, євреї, німці, караїми, гагаузи... Кожен народ приносив із собою свій унікальний світ, свої пісні й пам'ять. Проте, проростаючи в цю землю, вони не просто зберігали своє – вони створювали щось абсолютно нове. Так народився наш край: строкатий, багатоголосий і напручуд живий.

Сьогодні ця історія зробила страшне коло. Повномасштабне вторгнення знову змусило людей зриватися з місця, втрачати все й починати спочатку. І те, що для когось із нас було лише сімейною легендою про прабабусине переселення у XVIII столітті, для інших стало крижаною реальністю сьогодення.

Арт-бук, який ви зараз гортаєте – це наш спільний щоденник і карта людських доль. Тут, на сусідніх сторінках, час розмовляє сам із собою. Спогади про родинні міграції двохсотлітньої давнини переплітаються зі свіжими, ще гарячими свідченнями тих, хто тікав від сучасних бомбардувань. Це дуже різні долі, але в них один спільний знаменник: незламне прагнення зберегти себе й знайти свій дім.

Поруч з історіями – картини наших учасників. Це не просто ілюстрації, а дуже особисті сповіді, де фарби стали гучнішими за слова. У них усе: від туги за корінням до затятої віри в завтрашній день. Разом вони складаються у великий, яскравий портрет сучасної України – країни, яка не стирає розбіжності, а вміє обійняти й почути кожен голос. Для нас Українство – це взагалі не про графу в паспорті, не про походження чи чистоту мови. Це про відчуття «своїх». Про повагу до того, звідки ти прийшов, і про готовність ділити спільний дах з іншими. Це про цінності, які ми захищаємо разом.

Ця книга – про людей. Про тих, хто йшов сюди крізь віки, і тих, хто долає свій важкий шлях просто зараз. Про культуру, яку вони передають дітям як найдорожчий скарб. І про Україну, яку ми продовжуємо зшивати й будувати разом – нитка за ниткою, колір за кольором.

Ми різні. І саме в цьому наша неймовірна сила.

Ми є. Українство.

Про проєкт

Наш край завжди мав особливий характер. Запорізька область – одна з найрізноманітніших в Україні, якщо говорити про етнічний склад. Тут історично живуть люди понад 130 національностей та народностей. І це не сухі дані з переписів, а реальне життя: до повномасштабного вторгнення у нас активно працювали понад 90 національно-культурних центрів та спілок, які зберігали унікальне різноголосся регіону.

Коли через війну цей налагоджений світ сильно постраждав, а старі зв'язки розірвалися, команда громадської організації «Мейнстрим» задумала проєкт «Ми є. Українство». Нам хотілося захистити від забуття голоси звичайних родин, які рідко потрапляють на сторінки історичних хронік, і дати людям безпечне місце, де можна просто побути разом.

Усе це вилилося в десятки творчих воркшопів, де згуртувалися майже 500 учасників із понад 20 національних спільнот Запоріжжя. Теми для зустрічей обирали дуже прості й теплі: згадували дитинство, малювали дружбу й любов, ділилися роздумами про майбутнє чи навіть уявляли космічні світи. Паралельно ми записували інтерв'ю про родинні міграції. Для багатьох ці зустрічі з пензлями в руках стали справжньою терапією, яка допомогла бодай трохи зняти напругу й повернути внутрішні сили.

А потім була арт-резиденція. Представники різних громад працювали разом із професійними художниками. Вони вчилися чути одне одного, розбирали традиційні символи, шукали власні візуальні коди й переносили ці емоції на полотна. Так з'явилося більше ніж 30 самобутніх картин, які зараз подорожують виставками від Запоріжжя до Івано-Франківська та Києва, і які ви бачите на сторінках цього видання.

Цей шлях став можливим завдяки неймовірній синергії та довірі. Ми висловлюємо щиро вдячність за активну співпрацю, всебічну підтримку та залученість національно-культурним спілкам та осередкам, які стали серцем цього проєкту:

ГО «Молодіжний центр німецької культури «Заммельзуріум», Запорізьке обласне товариство болгарської культури, Запорізьке міське болгарське товариство «Родніна», Запорізький благодійний фонд «Єврейський Общинний Центр Мазаль Тов», Спілка вірмен Запорізької області, Грецька рада Запорізької області «Еллада», Запорізьке міське грецьке товариство

«Геліос», Запорізьке міське грузинське товариство імені Шота Руставелі, Студія грузинського танцю «Імеді», Запорізький обласний центр індійської культури «Бхарат», Клуб «Бурштиновий шлях» Литовське товариство, ГО «Запорізьке міське німецьке товариство «Відродження», Товариство польської культури ім.св.Іоанна Павла II, ГО «Об'єднання ромських жінок Голос Ромні», Запорізький центр татарської культури «Алтин Ай», Запорізька обласна громадська організація «Товариство української культури «Чумацький шлях», Клуб «Скандинавський простір «Вандегер» при центрі національних культур, Менонітський Культурний центр Широківської громади (включаючи колишній Гальбштадт, Молочанськ, Запорізької області), Мелітопольське національно-культурне караїмське товариство «Джамаат», Болгарський культурно-просвітницький центр «Светлина», ГО «Феміна» організація українських жінок, Кримськотатарська Громадська організація «Ана Юрт».

Також ми неймовірно дякуємо за чуйність, наставництво та величезне терпіння нашим художникам, які обережно вели людей через творчий процес і допомагали виплеснути сокровенне у фарбах:

Наталії Коробовій, Сергію Липовцеву, Вадиму Міткову, Катерині Тарлінській, Ользі Фанагей, Ларисі Єрмак, Анні Поплавці, Маріанні Смбадян, Гоар Арушанян, Гаяне Арушанян.

Усі записані історії та картини зрештою склалися в новий архів пам'яті нашого краю. Сам проєкт уже завершився, але книга й виставки продовжують мандрувати Україною, нагадуючи про те, що наша головна сила – це люди та повага одне до одного.

Проєкт впроваджується ГО «Мейнстрім» за підтримки Фонду «Аскольд і Дір», що адмініструється ІСАР Єднання в межах проєкту «Сильне громадянське суспільство України - рушій реформ і демократії» за фінансування Норвегії та Швеції.

Двісті років однієї долі...

Те, що ви прочитаєте далі, – справжнє. Це не перекази й не художні переробки. Це слова самих людей, записані під час особистих зустрічей. У кімнатах, де було тепло й безпечно. Без камер, без поспіху, без сценарію. Просто розмови двох людей, одна з яких хотіла розповісти, а друга – почути.

Серед цих історій є такі, що починаються з XIV століття – з литовських князів і караїмських родин, які охороняли далекі замки. А є такі, що починаються з лютого 2022 року – з валізи, зібраної за дві години, і дороги, якою ще ніхто не їздив. Між ними – двісті, триста, п'ятсот років. І в кожній історії – той самий поворот ключа в дверях, які зачиняються востаннє.

Тут говорять про різне. Про прапрадідів-меценатів і прабабусь-біженок. Про дідусів, які мріяли стати священниками, і онуків, які мрію здійснили. Про карабахські трави в українських полях. Про каву, яку наливають гостям першою, бо так заведено. Про український прапор, побачений уперше на чужому подвір'ї, – і той момент, коли стало зрозуміло: я залишаюся.

Це не етнографія. Не родовід. Не енциклопедія спільнот. Це двадцять людських голосів, які звучать так, як прозвучали в день розмови. З паузами, з усмішками, з мовчанням там, де словам важко.

Читайте повільно...

Кожна історія – окрема людина. І кожна – про нас усіх.

Наталія Похилько

Мене звати Наталія Похилько. Я проживаю в Чернігівському районі Запорізької області. Зараз це тимчасово окупована територія. Проте ми не втрачаємо зв'язок із Україною. Про Ваш проєкт мені розповіла моя двоюрідна сестра із Запоріжжя. Вона відвідувала Ваші суботні зустрічі, потім розповідала мені про них. Вона знає, що я досліджую свій родовід. Я вважаю, що Ваш проєкт дуже цікавий та потрібний, особливо зараз. Адже від того, як ми виховуємо наших дітей, залежить майбутнє КРАЇНИ, майбутнє кожного з нас. Я поділюся з Вами своїм баченням з цього питання, використавши той матеріал, який мала вже багато років.

Хто я? Що я? Якого я роду?
Що я знаю про це? Що я є для народу?
Щоб на всі ці питання я могла щось сказати,
Треба добре історію роду пізнати.

Родоводу коріння так глибоко росте,
Бо на вітах своїх всіх нащадків несе.
Та, щоб наше майбутнє було ясным, як синь,
Знати мусим історію всіх поколінь.

Без коріння дерева ніяк не ростимуть.
Без коріння дерева вмирають і гинуть.
Так і люди вмирають, не залишив ніде
Й сліду пам'яті в серці майбутніх людей.

Наталія Похилько

Хто ми? Які ми? Ці питання останнім часом не лише хвилюють нашу родину, а й змушують звертатися до пошуку. Так народилася ідея зробити своє

генеалогічне дерево, створити Альбом нашого родоводу. Вже зараз в нашому альбомі є дуже багато цікавого. Результатом багаторічних пошуків стала «КНИГА НАШОГО РОДУ», яку ми продовжуємо дописувати.

Цікаво було дізнатися, що наш рід такий багатонаціональний: українці, росіяни, поляки, болгари, гагаузи дружньо поєднуються в одну міцну родину. Наші пращури є серед активістів I світової та громадянської війни, дідусі воювали у фінській та Великій Вітчизняній війні, бабуся відбудовувала ДніпроГЕС у післявоєнні роки, а мама освоювала цілинні землі в Казахстані. І це ще далеко не все, про що ми дізналися. Ми шукаємо фотографії, записуємо спогади наших бабусь, дідусів, родичів. Таким чином ми намагаємось відшукати хоча б краплинку історії нашого великого Роду. А саме головне – ця робота зацікавила і ще більше з'єднала багатьох наших родичів.

Наш численний рід має своїх шахтарів і інженерів, лікарів та педагогів, рибалок та хліборобів, воїнів-захисників Вітчизни. Кожен дописував свою сторінку історії корисними справами, героїчною працею.

Я виросла в с.Ботево (зараз Ботієве), Приазовського району Запорізької області. Заснували село в 1862 році на місці колишнього аулу Улькен-Сосиктогун румелійські болгари, які з 1830 року жили на хуторі Дермень-Дере в Дермендере-Мельничній долині поблизу озера Ялтух (пізніше Болгарського району Одеської області).

Свою назву село дістало на честь болгарського революціонера – демократа і поета Христо Ботева. До 1927 року воно називалося Цареводарівка.

Заселення села болгарами, які прибули з Бессарабії, встановлено майже до дня. Згідно з архівними документами, 23 вересня 1861 року доглядач Бердянського колоністського округу Андре доповідав інстанції, що партії переселенців були «приняты им 9, 13, 15 и 16 сентября и водворены в аулах Тулге, Караруге, Тазу, Аккермене, Улькон-Сасиктогуне, Сарларе, Алшин-Бадае, Калыгары, Шеклы-2 и Кичкине-Бескеклы».

В своєму альбомі серед інших архівних світлин ми маємо фото нашого пращура, який приїхав із Бессарабії. Є також кілька світлин початку ХХ ст.,

зокрема фото батьків бабусі та родини дідуся.

Ще в першій половині XIX ст. переселення болгар було досить активним і проходило кількома хвилями. За підсумками Кримської війни Росія втратила частину Бессарабії, при цьому 40 з 83 болгарських колоній (що виникли наприкінці XVIII – початку XIX ст.) опинилися в Молдавії. Тиск з боку молдавського уряду послужив поштовхом для масового переселення болгар у Північне Приазов'я. До того ж у середині XIX ст. відбулася еміграція приазовських ногайців у Туреччину. Це стало причиною того, що у Північній Таврії звільнилося багато земель. Вільний земельний фонд – головна умова для масового переселення – виник в 1860 році. Переселення болгарських колоністів стало частиною широкого переселенського руху, спрямованого як із центральних російських і українських губерній, так і через кордон.

Із матеріалів різних досліджень відомо, що у квітні 1861 року депутати від бессарабських болгарських колоній підписали акти про вибір земельних ділянок під поселення в Таврійській губернії. Безпосередньо перед поселенням повинно було пройти жеребкування. Однак, якщо спиратися на дослідження М. Грекова, від жеребкування були звільнені лише колонії Дермендере (с. Ботієве та с. Строганівка) і Ташбунар (с. Преслав та с. Інзовка). Причиною таких привілей були, насамперед, повага до організатора Генчо Грекова, а також значна фінансова спроможність переселенців.

Я не буду детально зупинятися на цьому питанні, оскільки не маю ніякої інформації саме про своїх пращурів в цей час.

Із матеріалів різних дослідників відомо, що перших болгар-переселенців чекали в Приазов'ї ще в травні 1861 року, однак через бюрократичні дії Об'єднаного князівства Молдови та Валахії початок переселення дуже затягнувся. Тому шоста партія переселенців через холоди, що вже починалися, була сформована поспіхом. Відповідно до звіту М. Палаузова, склад шостої партії складала 168 переселенців з колонії Дермендере (із 963 осіб), які перейшли кордон на початку жовтня і категорично відмовлялися зимувати у Бессарабії. Про те, коли вони прибули на місце поселення, відомостей немає.

Історія моїх пращурів починається з осені 1861 року (конкретні факти), коли в ногайський аул Улькен-Сосиктогун (пізніше с. Цареводарівка) переїхав із своєю родиною прапрадід мого батька. Ще й досі стоїть дім, збудований навесні 1862 року, і живуть там, звичайно ж, наші далекі родичі.

Про переселення наших пращурів мені ще в дитинстві розповідала бабуся Марія (1910 р.н.). Вона ж, відповідно, це могла знати від своїх батьків чи дідуся з бабусею. Та ніколи в розповідях бабусі не було смутку, жалю за колишнім. Єдине, про що вона говорила – то була земля. Адже саме земля була тією основною важливою причиною, через яку люди вирушили у далеку дорогу. Ніхто не знав, що чекає на них у чужому краю. Але, зважаючи на все, надії поселян були виправдані. Мабуть, у сім'ях неодноразово згадували про свою батьківщину. Принаймні у нашій родині. Підтвердженням є хоча б список тих сімей, які першими переселилися в село. Звичайно, цей список далеко не точний (всього 30 прізвищ), проте тут важливий сам факт – адже минуло вже більше 100 років (майже 150), коли нам довелося знову повернутися до 1861.

При заселенні родині давали 50 десятин землі на одруженого чоловіка (1 десятина = 1,093 га).

Дід Данило (мій прапрапрадід) мав трьох синів та дві дочки. Дочок він видав заміж у Криму, а одного із синів (Федора) ще в Бессарабії довелося одружити зі своєю сестрою, щоб отримати більше землі. Після приїзду до Приазов'я цього сина відразу одружили, щоб не розкрився обман.

Бабуся Марія розповідала мені дуже багато (я тоді так думала) про себе, про дідуся, про родичів. Однак, коли я питала щось про воєнний час, вона казала, що дідусь в армії не служив. За її словами, у роки війни він був у Гур'єві у трудармії на заробітках. У всякому разі, я так сприймала те, що вона розповідала. Тоді я, звичайно ж, не знала, що таке трудармія і не розуміла, чому під час війни мій дідусь просто «їздив на заробітки», навіть якщо йому треба було годувати свою родину.

Не так давно я прочитала інформацію про трудармію в Гур'єві (це ж треба, який збіг!). Це були спогади людини, яка сама пройшла всі кола пекла там.

Звичайно ж, мені захотілося дізнатися більше про трудармію. І тільки прочитавши докладніше про ці з'єднання, я зрозуміла, чому в сім'ї нам, дітям, ніколи не розповідали про подробиці. Ми, звичайно, не зрозуміли б всієї сутності. Та й зараз дуже важко зрозуміти, чому людей, які дуже важко працювали на виробництві, на будівництві, щоб своєю працею наблизити перемогу, можна було називати злочинцями. Чому ставилися до них набагато гірше, ніж до засуджених за серйозні злочини? І це в тій країні, де я виросла, яку любила.

Отже, насправді мій дід Михайло не воював через те, що болгар не брали на службу до діючої армії. Воювали лише ті, хто на той момент служив у Червоній Армії на терміновій службі. Дідусь працював у Гур'єві (Казахстан) – на відновленні нафтопереробних заводів. Таким чином, він теж служив, але в трудовій армії до 1946 року. Господарем у будинку тим часом залишався його батько, мій прадід.

Трудармії існували до 1946 року. Ось чому д.Михайло повернувся додому саме тоді. Хоча бабуся завжди казала, що дідусь приїхав додому, бо помер батько, дід Данило. Що ж, можливо, це звичайно простий збіг. Хоча особисто я у такі збіги не вірю.

За твердженнями дослідників, підготовка переселення відбувалася поспіхом, було дуже мало часу для заготівлі продуктів, медикаментів, одягу, продажу майна. Переселення виявилось важким і тривалим: на баржах вниз по Дунаю до Сулина, де вони пересаджувалися на морські кораблі. Часто пересадка розтягувалася на кілька тижнів.

Цікаво, але бабуся ніколи не говорила про те, наскільки важко було сім'ям під час подорожі (адже у багатьох були діти, люди похилого віку). Так само вона ніколи не говорила про те, наскільки важко було сім'ям пережити першу зиму, та й узагалі стати на ноги.

Для розуміння стану справ в нових болгарських колоніях взимку 1861–1862 років, важливе значення має звіт полковника Дембровського, який відвідав їх з інспекцією у січні-лютому 1862 року.

«В аулах Улькон-Сасіктогун (с. Ботієво) та Кічкіне-Сасіктогун (с. Строганівка) розмістилося 172 сім'ї з колонії Дермендере. Розмістилися не тісно, у саклях, деякі з них куплено, а решту відремонтовано.

Хліб отримали із запасів на 6 місяців. Спостерігався великий падіж худоби (очевидно, як результат переходу з Бессарабії в холодну пору). Осимих посівів зроблено мало, тому що прибули дуже пізно та втратили час на ремонт саклів».

Мечеть була переобладнана на церкву, повішений дзвін, був священник. Епідемія не спостерігалася. Інспектор застав фельдшера, який приїхав прищепити віспу. Було обладнано тимчасову школу, в якій займався близько 30 хлопчиків, у ролі вчителя виступав відставний солдат.

Таким чином, хоча зимувати довелося у тимчасових оселях, наявність церкви та школи свідчить про те, що загалом колонія жила повнокровним життям.

До речі, нову кам'яну церкву почали будувати майже відразу і 14 лютого 1872 року вона була освячена на ім'я святого великомученика Дмитра. До приходу церкви належали села Цареводарівка, Строганівка, Володимирівка, Новопопівка.

Від своєї бабусі я знаю, що переселенці приїхали не з порожніми руками. З собою вони привезли все необхідне для відновлення господарства та нормального життя. В усякому разі в нашій родині було чимало речей, які були привезені з колишнього місця проживання. Деякі з них були передані мені для шкільного музею: колесна прядка, веретена, гребінь для розчісування вовни, великий глек для засолювання огірків, пірустії (треножні підставки, що використовувалися в печі при випіканні хліба), металева копистка тощо. Всі ці речі зараз є чудовими експонатами шкільного музею. А це означає, що пам'ять про наших пращурів житиме довго.

На новому місці переселенці, як і раніше, займалися переважно землеробством та вівчарством. Ці традиції вони зберігали протягом багатьох років. Вівці мали неабияке значення для життя великої родини. З вовни робили ковдри, робили пряжу, з якої в'язали одяг для сім'ї. Овчина також йшла для

виготовлення одягу (кожухи). М'ясо вживали в їжу.

Головним чином в селі сіяли пшеницю, ячмінь, жито значно менше. В Цареводарівці ще в ХІХ ст. було створено дві контори для закупівлі зерна та вивозу його в бердянський порт та за кордон.

Також насаджувалися виноградники. До середини ХХ ст. великий виноградник ріс на північ від села. І до середини 70-х рр. ХХ ст. в селі працювала винниця.

В сільському магазині виноград продавався, хоча у багатьох жителів села були свої виноградники. Я добре пам'ятаю виноградник свого діда. У 1960–1970-х рр. він займав площу приблизно 0,1-0,15 га (це на мою думку). Виноградник був завжди добре доглянутий. Дідусь сам доглядав рослини, прибирав бур'яни (хоча я ніколи не бачила там навіть маленьких бур'янів).

Восени весь урожай перероблявся на вино. Його вживали не лише на свята, але і як напій від спраги. Слід зазначити, що вина робили досить багато, але пияцтва в родині не було. Думаю, що культуру вживання вина виховали у мого діда з дитинства, а він, в свою чергу, виховував так своїх дітей.

Як я вже зазначала, мої пращури приїхали на місце ногайського аулу. Тобто, місцевих жителів тут вже не було. До того ж, організатори переселення намагалися поселяти людей за національними ознаками. Таким чином, в аул Улькен-Сосиктогун були переселені виключно болгар, до того ж всі переселенці були з однієї колонії Дермендере. Саме тому ніяких проблем у спілкуванні та адаптації не виникало.

Переселившись на нове місце, люди продовжували жити своїм звичним життям.

Одяг для всієї родини намагалися робити самостійно. Головним чином використовували вовну, льон, бавовну (вирощували самостійно також). Навіть тканина могла бути також домашнього виробництва. У багатьох родинах був свій ткацький верстак.

Для болгар довго було характерним вдягати національний одяг (як святковий, так і повсякденний). З часом стиль одягу потроху змінювався, але

обов'язково були присутні хоча б деякі національні елементи. В нашому альбомі є світлини 30-х років ХХ ст., на яких мої молоді бабуся та дідусь були вдягнуті в національний одяг притаманний тому часу. Ну а такі предмети одягу як «ілек», «кіптар» збереглися до сьогодні.

До сьогодні збереглися і деякі болгарські страви. Як я вже зазначала, в болгарських родин часто вживали м'ясо овець. Найбільш розповсюдженими стравами в нашій родині були їхня, манжа, курбань та каварма. Курбань – це перша страва. По суті – крутий бульйон з великою кількістю м'яса. Страву готували до недавнього (а можливо, й зараз готують) не тільки для родини, а й на поминальних обідах, на свята (як борщ в українців). Мама розповідала, що в 70-х роках ХХ ст. курбань готували і на весілля. Каварма – це дуже смачна холодна м'ясна закуска.

На Щедрий вечір бабуся обов'язково пекла меліну. Такий собі дуже смачний пиріг з великою кількістю сира (творога), сметани та яєць. В українській кухні такого аналога немає. Всі ці страви готують в селі і сьогодні. І, хоч я нині проживаю в українському селі, маю українські традиції, але ми також іноді готуємо ці смачні болгарські страви.

Приїхавши до Приазов'я, болгари привезли з собою не тільки побутові особливості. Головним було те, що вони надовго (до сьогодні) зберегли свою культуру, свою мову.

В селі, як правило, люди спілкувалися болгарською мовою. Ця мова так і залишилася рідною для багатьох родин. У спілкуванні з людьми інших національностей вони вільно переходили на російську мову (наприкінці 70-х років в селі налічувалося 44 національності).

Що стосувалося нашої родини, то у нас розмовляли виключно російською мовою. Таке правило було встановлено моїм дідусем, коли його діти одружувалися (не з болгарами, що було не часто). Дід говорив, що всі повинні розуміти один одного. Хоча між собою іноді могли розмовляти болгарською мовою. Таким чином, мій тато вільно розмовляв болгарською, якщо була потреба, а мама, хоч і не говорила, проте добре навчилася розуміти мову. В

свою чергу, і мама, і тато вільно розмовляли українською мовою. Декілька років після одруження вони проживали в українському селі.

Якщо говорити про болгарські традиції нашої родини, то краще мати на увазі родину моєї мами до 2022 року. Вона проживала в с. Ботієве. Найбільшим святом був Храм (Храмове свято). Його відзначали 8 листопада, в день освячення церкви. До цього дня готувалися задовго: прибирали в хаті, в дворі, готували багато святкової їжі. В цей день завжди приходили чи приїздили гості.

По завершенні якоїсь великої роботи (наприклад, посадки городу весною, збирання врожаю картоплі тощо) влаштовували невелике свято байрам, або курбань-байрам. Це щось на кшталт «зібратися на шашлики», але з болгарським акцентом. Взагалі, на це свято готували курбань, багато м'яса (і шашлики також), багато овочей (перець, баклажани), вино. Байрам можна було влаштувати також на день народження когось із родини.

Про всі події, пов'язані з переселення наших пращурів, я знаю з розповідей своєї бабусі Марії (1910 р.н.). Ще будучи дитиною, я із великою цікавістю слухала її розповіді про те, як жили колись, про її молоді роки. На той час ще ніхто не займався пошуками свого родоводу, але в родинях просто зберігали пам'ять про своїх пращурів.

З бабусею можна було говорити на будь-які теми. Вона ніколи не говорила, що мені це не потрібно, або я ще мала до таких розмов. Тому, все, що мене цікавило, я могла дізнатися саме від бабусі. Тому і спогади мої про минулі часи родини досить різноманітні.

Говорячи про наших родичів, я, головним чином, згадувала лише найкращі епізоди їхнього життя. Проте, наш рід досить численний, а тому і люди тут різні, і їх вчинки також.

Потрібно також враховувати і фактор часу. Те, що раніше називали «темним минулим», зараз можна визнати звичайним, або ж навіть героїчним вчинком. Ось чому я не беруся судити когось. Я лише можу написати про ті факти, що мені стали відомі.

Треба також зазначити, що деякі факти зараз неможливо перевірити. Саме тому я лише можу передати те, що мені відомо, або те, що я змогла відшукати в різних джерелах. Інколи одна й та ж подія може мати відмінності у викладенні в різних джерелах. Проте, зараз я не маю можливості отримати конкретні відповіді на питання про нашу родину, що виникли з часом.

Ще з дитинства я знала, що я є тим, ким я себе вважаю, ким я є насправді. Я народилася в українському селі (бо там мешкали тоді мої батьки), мабуть, тому завжди вважала себе україркою (хоча знала з дитинства, що мій тато – болгарин). Шкільні роки я прожила в болгарському селі, але болгаркою себе так і не відчула. Батьки виховували в мене повагу до людей залежно від їхніх вчинків, але ніяк не залежно від їх національності. Це питання взагалі ніколи не виникало в нашій родині. Тому ніякі події не можуть вплинути на мене, на мої погляди та переконання. Я впевнена, що мої батьки, якби вони були зараз живі, цілком би підтримували мої переконання, бо це вони так виховали мене.

Але я з повагою ставлюся до всіх своїх пращурів. Саме завдяки тому, як вони прожили своє життя, я існую зараз. І я знаю, що їхнє життя не було марним.

Сьогодні, у ХХІ ст., помітно збільшився інтерес громадян до історії, минулого своєї країни, до життя своїх предків. Наша сім'я не стала винятком, і ось уже майже 20 років ми намагаємося по крихтах створити докладну (детальну) історію свого роду.

Хтось може запитати, для чого зараз згадувати те, що відбувалось сто чи навіть дві сотні років тому. Проте для себе я зрозуміла, що це дуже важливо, знати якомога більше про наших предків. І тут справа не тільки в тому, щоб відшукати імена наших дідів-прадідів.

Дослідження генеалогії допомагає людині краще зрозуміти історію через призму життя її предків, вчить пошануванню старших людей. А той, хто знає своє коріння і розуміє минуле, сам змінюється.

Я вірю в те, що мене багато років і мої діти, онуки не тільки з гордістю відкриватимуть «КНИГУ НАШОГО РОДУ», але й самі дописуватимуть цілі

сторінки вже своєї історії.

Історія пращурів нашої родини дуже цікава і різноманітна. Різні умови життя, рід занять, нарешті, різні національності – все це робить нашу родинну історію ще більш насиченою і привабливою.

«Наш родовід» – це велика плідна праця не тільки нашої молодії сім'ї. До створення цієї книги з великим бажанням залучаються усі наші численні родичі. Ця справа ще більше об'єднує наш великий рід.

Хто зна, можливо, пройде час, і вже не тільки наші діти, а й онуки продовжать цю святую справу. На нашому дереві з'являться нові гілочки і буде зеленіти воно віки у величезному лісі нашої вільної України!

Авторка: Бабакова Олена

Антоніна Кацва

Мої дідусь і бабуся – євреї, на жаль, свого часу стикалися із сильним антисемітизмом, були партійними працівниками, і це не сприяло прояву єврейської культури та традицій – радше навпаки, у дитинстві це більше замовчувалося. Пізніше, коли мені було років 7–8, у них на майданчику з'явилися сусіди-євреї (це я дізналася значно пізніше), у них були діти мого віку, ми дружили. Знаю, що і в нашій родині, і в них щоп'ятниці запалювали свічки, але тоді я не знала, що це і для чого. Мої бабуся й дідусь відіграли ключову роль у моєму житті. Батьки багато працювали, тому все своє дитинство й початкову школу я переважно проводила в них. Найтепліші й найніжніші спогади. Багато ігор, казок на ніч, піших походів, часу разом, будь-які домашні тварини. Про таке дитинство можна лише мріяти. Вони навчили мене любити себе, життя, робити добрі справи, не очікуючи нічого натомість.

24 лютого 2022 року ми прокинулися, як і багато хто, близько 06:00 ранку від вибухів. Ми вже пережили обстріл нашого району у 2015 році, тому відмовлялися вірити, що може початися повномасштабна війна. Сподівалися, що все закінчиться дуже швидко, тим більше до 01.03 наш мер запевняв, що все під контролем, не варто виїжджати з міста, усе буде добре. 01.03 ми залишилися без світла, зв'язку, води, а за кілька днів зник і газ. Найскладнішим у ці дні після 24 лютого було не збожеволіти від побаченого й пережитого, тримати себе в руках, підтримувати свою родину. Займатися рутинними справами: збирати сніг, шукати воду в колодязях, їжу, матеріали для багаття. Прийняти, що це реальність, а не страшний сон, який ось-ось має закінчитися.

Ми змогли вибратися з пекла 21.03, але навіть не могли припустити, що це ще не кінець. Наш район міста був відрізаний, і виїзд залишався лише в росію через село «днр». Коли ми дісталися цього села, виявилось, що там розмістили фільтраційний табір, і люди стояли в черзі на трасі в мороз уже 4 дні. Ми зайняли чергу, щодня вона росла, і ми ходили шукати своїх знайомих та друзів. Нам пощастило – одна родина пожаліла нас, адже ми були з дитиною та

старенькою бабусею, й взяла нас до себе додому. Назавжди запам'ятаю, як уперше за 3 тижні ми переступили поріг опалюваного будинку, як прийняли гарячий душ і з'їли свіжий хліб.

Ми пройшли фільтрацію 30.03, але вирішили залишитися на ніч, а вже вранці виїжджати до росії. Вранці 31.03 написали мої батьки, що вони живі й пішки дісталися Бердянська. Ми вирішили їхати до них. Люди, в яких ми жили, намалювали, як проїхати туди, не заїжджаючи в Маріуполь, в об'їзд, навколишніми селами. До вечора, пройшовши купу блокпостів і оглядів, ми дісталися Бердянська. Там було світло, по ТБ крутили новини, що завтра, 01.04, буде зелений коридор із Бердянська до Запоріжжя. Вранці ми посадили батьків на автобус, самі поїхали машиною. До вечора дісталися лише Василівки (сміт перед Запоріжжям). Колону автобусів пропустили, а машини – ні. Зібралось 500–600 машин, ночували в полі, з немовлятами, зі старими людьми, у мороз, під безперервні звуки пострілів. Вранці колону не пропустили, ми чекали до обіду, але в нас не було запасу їжі й води, свекруха почувалася дуже погано, тому ми вирішили повернутися до найближчого міста – Токмака. Там нас зустріли представники церкви, нагодували й поселили в хостелі. Там ми жили до 07.04. За цей час свекрусі стало трохи краще, і вона була готова їхати далі. Але проблема була в тому, що у Василівці люди стояли тижнями на блокпості, а їхати через Оріхів і Гуляйполе нам не радили – там були сильні обстріли.

Напередодні ввечері ми випадково знайшли ще кілька сімей на машинах, які теж хотіли вибратися, і вирішили їхати разом. Виїхали о 6:00 ранку, до Запоріжжя дісталися о 18:00. Пройшли понад 20 блокпостів і оглядів, уже заїхали на підконтрольну Україні територію. Але дорогою з Оріхова до Запоріжжя потрапили під обстріл – на дорогу перед нами почали падати касетні снаряди. Подумки кожен із нас попрощався з життям. Нас урятувало лише те, що за метрів 200 від машини це припинилося.

Найважчою була дорога Маріуполь – Запоріжжя, яка раніше займала 2 години, розтягнулася з 21.03 до 07.04. Найважче було вибратися звідти. Поки

ми були в Токмаку й Маріуполі, не раз приходило відчуття, що це кінець, що ми не виберемося звідси, що ми в пастці. Але бажання жити рухало нас уперед.

Запоріжжя для нас було абсолютно новим містом, де не було жодних знайомих, контактів чи зв'язків. Через кілька днів після приїзду мою свекруху розшукала кураторка Маріупольського Хеседу – вона теж змогла вибратися й дісталася Запоріжжя. Запросила приїхати й познайомитися і з Хеседом, і з ЄОЦ «Мазаль Тов». Я не очікувала, що так можуть зустрічати незнайомих людей. Було відчуття, ніби ми приїхали до своїх родичів, з якими давно не бачилися, але завжди підтримували зв'язок. І Хесед, і громада допомогли облаштуватися в новому місті, забезпечили всім необхідним, надали всебічну підтримку. Завдяки індивідуальним заняттям із психологом моя дитина перестала плакати ночами, їй перестали снитися кошмари.

На волонтерську діяльність мене надихнули вдячність і бажання допомагати іншим. У громаді працював волонтерський центр «Твори добро, Україно», куди я прийшла. Спочатку я допомагала людям оформлювати документи для отримання допомоги, пізніше сама стала координувати дистрибуцію та видачу. Згодом почала писати грантові заявки. Для мене найважливіше в цій діяльності – можливість допомогти іншим, таким самим, як і я, показати, що у світі все ж більше хорошого, ніж поганого. Що не варто впадати у відчай, є люди, які можуть тебе прийняти й підтримати.

Найважче, з чим стикаються ВПО, – це знайти в собі сили й бажання жити далі в нових реаліях, намагатися знайти себе в цьому новому житті з нуля. Колись прочитала чиюсь думку, і вона глибоко запала в душу: всі ВПО – це як квіти, які висмикнули з квіткового горщика, трохи обтрусили грудки землі й залишили під палючим сонцем. Від цих людей ми отримуємо величезну вдячність за допомогу, увагу та підтримку, яку ми їм надаємо. Деякі з них повертаються до нас уже як волонтери, а не бенефіціари.

Чому євреям важливо допомагати іншим євреям? У Торі нам чітко дають зрозуміти, що добрі справи – наш прямий обов'язок (наприклад, цдака). На жаль, наша нація постійно стикається з переслідуваннями та агресією. І

протягом багатьох років нам не надають належної підтримки. Хто, як не ми, може допомогти нам самим. Я завжди буду вдячна єврейській громаді за те, що моя донька «ожила» і знайшла себе завдяки підлітковій громадській програмі. Нове місто, онлайн-навчання, немає друзів і знайомих. Пам'ятаю, восени її запросили до підліткового клубу. Перший раз їй не сподобалося (нова компанія), я вмовила її дати собі й колективу ще один шанс – це спрацювало. Вона швидко влилася, знайшла нових друзів, хобі. Тепер вона активна учасниця клубу Je World, закінчила школу мадріха. Я не намагаюся будувати для неї новий світ – думаю, що підлітки будують його самі, навіть не питаючи нас, дорослих. Завдяки громадам, семінарам, конференціям вони багато дізнаються про традиції, життя єврейського народу, багато хто з них вивчає Тору. Вони вибудовують своє спілкування, міжособистісні зв'язки на рівні міст і навіть країн.

Історія єврейського народу глибоко переплетена з історією вигнання, переслідувань і вимушеної міграції. Саме тому єврейський народ, як ніхто інший, здатен зрозуміти біль і силу тих, хто змушений залишити все заради надії на життя. Тому що за кожною історією стоїть людина – зі своїми мріями, втратами та надією. Ці історії слугують живим нагадуванням: ніхто не обирає бути біженцем. І наш моральний обов'язок – не залишатися осторонь і байдужими.

Отець Юсік Нуріджанян

Я настоятель Вірменської апостольської церкви в Запорізькій області. Уже 10 років служу тут. Мене звати Арарат Нуріджанян, а моє духовне ім'я – отець Юсік. Я з Вірменії. Священиків призначають із Першопрестольного Святого Ечміадзіна. В Україні я служу вже 19 років: спочатку в Харкові, потім в Одесі, далі – в Донецьку. Під час військових дій у Донецьку я відправив сім'ю до Вірменії. Згодом мене переназначили до Запоріжжя, і ми знову приїхали сюди всі разом. А коли у 2022 році почалося повномасштабне вторгнення, сім'ю знову довелося відправити до Вірменії. Я залишився тут і продовжую служити.

Я родом із Вірменії, з Араратської області, з села Махчан. У нас вдома є фотографії, яким щонайменше сто років. Є й родинне дерево – вірменською «Тогмацар», де записані всі покоління нашої родини: і ті, що були, і ті, що є зараз.

У Запоріжжі нас прийняли дуже добре. Можливо, ще й тому, що це було вже не перше моє місто в Україні. І досі тут маємо добрі, теплі стосунки з людьми.

Людина змінюється щодня. Не можна сказати, що я той самий, яким був десять років тому. Багато що змінюється, але мої погляди залишаються тими самими, бо я вірю в Бога. Якщо нас благословили й відправили сюди служити людям, передусім ми самі повинні в це вірити, щоб передавати цю віру далі. І ми намагаємося щодня розвиватися, щоб передати нашим людям і традиційне, і духовне, і відкрити щось нове.

Звісно, служіння у Вірменії та тут відрізняються. У Вірменії священик служить переважно навколо церкви – це духовне служіння. А за кордоном, зокрема в Україні, служіння не обмежується лише церквою. Тут треба ще зберігати та підтримувати мову, культуру, національну ідентичність. Потрібно робити багато не тільки в церкві, а й навколо неї, щоб люди залишалися вірменами.

За ці роки Україна стала для мене другою батьківщиною. Коли їду до Вірменії, через деякий час уже сумую за Україною. Можна сказати, що я дуже

люблю цю країну.

Історія переселення, звісно, вплинула на наше життя. Ми вважаємося переселенцями з Донецької області, бо я вісім років служив там священиком, а потім ми переїхали до Запоріжжя. Труднощів було багато. Там у нас було звичайне життя: дім, родина, усе, що людина будує роками. І раптом треба переселятися, перевозити все сюди. Але не все можна перевезти. Деякі речі, а іноді й частина спогадів, залишаються там.

Пам'ятаю, як у 2016 році перевозив наші речі з Донецька до Запоріжжя. Знайшов машину – ледве домовилися. Вранці виїхали. Я питаю водія: «Через скільки будемо в Запоріжжі? Тут же близько двохсот кілометрів». А він каже: «Якщо сьогодні доїдемо – це вже буде добре».

Треба було пройти кілька блокпостів і пунктів перевірки. Ми помолилися й поїхали. На першому блокпості з боку ополченців стояв вірменин. Побачив мене й каже: «О, батюшка, куди їдете?» Я відповів, що мене перевели до Запоріжжя. Він сказав: «Добре, проїжджайте».

На наступному пункті мене теж упізнали: «Батюшка, куди?» – «У Запоріжжя перевели». – «Щасливої дороги».

А на українському пункті стояла величезна черга – мабуть, не менше тисячі машин. Я в рясі, з хрестом, підійшов і попросив дозволу проїхати без черги. Один чоловік дав мені папірець-пропуск і сказав: «Їдьте назустрічною».

Потім і український блокпост пройшли без проблем. Усе разом зайняло хвилин сорок. Водій тоді дзвонив своїм знайомим і казав: «Я в шоці, не розумію, як ми так швидко все проїхали».

Так ми й доїхали до Запоріжжя.

Думаю, мої прадіди були б задоволені тим, як я живу зараз. Мій дідусь дуже хотів стати священиком, але в нього не вийшло. Потім він мріяв, щоб хоча б один із його чотирьох синів став священиком, але в радянські часи вони не наважилися. Тоді він сказав мені: «Хоча б один із внуків нехай стане священиком». Я пішов цим шляхом, а за мною – ще двоє моїх братів. Тепер ми троє братів-священиків. Дідусь, на жаль, не побачив мене з хрестом. Але він

навіть написав вірш про те, як хоче побачити мене священиком. Я думаю, що він і зараз радіє. Бо не має значення, де саме я служу. Головне – що я служу людям.

Тепер я передаю це своїм дітям і вірю, що вони передадуть далі. Я завжди кажу: дітей треба виховувати не словами, а власним прикладом. Бо дитина не робитиме те, що ти говориш, – вона повторюватиме те, що ти робиш. Я намагаюся зробити все, щоб мої діти бачили, якою має бути людина – не лише священик. І я дуже щасливий, що маю двох синів і доньку. Обидва сини служать у церкві як помічники, а донька співає в церковному хорі. Дружина теж завжди була поруч із ними. Думаю, це і є найкращий приклад. І колись вони так само передадуть це своїм дітям.

Моя родина на цій землі, у Запорізькому краї, – це історія про життя. Шкода, що зараз моя сім'я не тут. Але, дай Бог, буде мир, і вони повернуться. Ми продовжимо те, що почали. Бо ми тут не просто живемо. Ми тут, у Запоріжжі, наше коло називаємо маленькою Вірменією. І я завжди кажу: щодня треба додавати хоча б одну маленьку соломинку. Якщо щодня додавати по соломинці – за рік вийде міцне бревно. А якщо щодня забирати по одній і не повертати назад – наприкінці року чогось уже бракуватиме. Тому я продовжую робити свою справу щодня. І, дай Бог, після миру ми вже всією сім'єю знову будемо разом додавати ці маленькі соломинки.

Галина Бережна

Мене звати Галина Бережна. Я запоріжанка і живу в Запоріжжі. І якщо говорити про моїх пращурів, то я би говорила про мамин рід і про татів рід. Так чи інакше, обидва ці роди не місцеві, відносно не місцеві. Я можу простежити свою родину десь до рівня бабусі й дідуся.

Мамин рід і бабуся з Приазов'я, із села Строганівка, і там сама я народилася. Хоча все життя прожила в Запоріжжі і є запоріжанкою, моє місце народження – Строганівка, тоді Приазовського району Запорізької області.

І з тих кровей, про які я зараз можу говорити і про які знаю, це те, що мій дід був болгариним. Не можу простежити ці корені далі. Це просто одна з тих ліній, які я в собі відчуваю. Більшою мірою я схожа на тата, на татів рід. Моє дівоче прізвище – Каланджи. І я весь час вважала, що там так само змішано багато кровей, багато всього різного. Мої дідусь і бабуся були з Криму, зі Старого Криму, точніше з Феодосії. І це знову ті історії, які, мабуть, не проговорювалися в багатьох родинах. Можливо, тому що формувався образ «радянської людини», а можливо, через пересторогу, бо це могло нести в собі небезпеку. Я знаю тільки те, що мій дідусь не мав можливості повернутися до Криму. І коли вони обирали місце, де оселитися, обрали Запоріжжя.

Мій тато тут народився, і я, виходить, теж народилася тут. Але я дуже щемко прив'язана до своїх бабусь і дідусів, які прийшли для мене ніби звідкись з іншого світу, близького, але все ж іншого. Нічого матеріального, що можна було б назвати спадком і передати далі, на жаль, не збереглося. Окрім кількох фотографій. І навіть зараз мені вже немає в кого запитати, хто саме на цих світлинах. І тепер, згадуючи ті клаптикові, мозаїчні спогади, які лунали, коли я була маленька, мені дуже щемно і водночас тепло вгадувати, хто є хто на цих фотографіях, якими були мої дідусі й бабусі, яке життя вони прожили.

Ще коли моя мама була жива, я долучилася до дуже цікавого проєкту, відкривала для себе Строганівку, своє коріння і минуле тієї частини нашого краю, яка для мене дуже близька. Можливо, у дитинстві це місце не було таким улюбленим, як зараз. Бо спогади завжди додають певної мрійливості й тепла. Навпаки, в дитинстві я більше хотіла не проводити літо в селі, а залишатися у Запоріжжі. Але так чи інакше це дуже близьке для мене місце. І саме село, і Приазов'я, той край. Ще коли мама була жива, її однокласник, який жив у Мелітополі, почав вибудовувати таку картину пам'яті: що було, як було, історію роду, Строганівки, Ботієвого, болгар. І це було дуже цінно, адже я була залучена до цього проєкту. Я, моя донька (мамина онука) і Володимир Пачев працювали разом. Моя частина була більше організаційною: зібрати матеріали, допомогти з оформленням. І це було не просто приємно. Це було про відкриття чогось більшого, про що ти, можливо, навіть ніколи не замислювалася. Історії Строганівки, Ботієвого, усього того краю багато в чому переплелися і стали для мене дуже цінними. Через них я відкривала і своє коріння.

На жаль, я нічого не знаю про причини переселення моїх пращурів із Криму. Я можу лише припускати, що сама історія моїх бабусі й дідуся була достатньо складною. Тому про переселення я знаю дуже мало. Лише те, що моя прабабуся – не з болгарської лінії – приїхала в цей край. Чому і як, не знаю. Це вже дуже далека для мене лінія. Я припускаю, що мій дідусь, записаний вірменином, Федір Адамович Каланджи, і сама ця дивна суміш імені, по батькові й прізвища, як я зараз це бачу, може свідчити про те, що їх виселили з Криму примусово. Про це теж не говорили в родині, але воно весь час було таким фоном: вони були змушені поїхати. І коли почалася повномасштабна війна, моя донька, правнучка мого дідуся, була у відрядженні в одній із країн Європи. І я тоді подумала, що це вже третє покоління нашої родини, дотичне до теми вимушеного переміщення, внутрішнього чи зовнішнього. Коли під тиском ворога ми опиняємося в ситуації втрати того, що мали. І тоді загальна історія стає частиною твоєї власної історії. Історії родини.

Людина розвивається так, що в певні періоди життя переосмислює життя

країни, життя світу, себе в цьому світі. Хто вона, яка вона. Іноді це відбувається дуже свідомо, коли ми працюємо над собою, формуємо свою картину світу. А іноді майже на рівні інстинктів. І якщо дивитися на нашу сьогоднішню розмову як на розмову про те, хто я є і як себе ідентифікую, то я абсолютно погоджуюся з думкою, що саме зараз у мене і в моєї родини дуже підсилилося відчуття власної ідентичності. Тому що це вже питання екзистенційного буття і виживання в часи екзистенційної загрози. Тому, попри мої жарти про те, що в мені, можливо, лише крапля української крові, якщо говорити етнічно, я українка за вибором. І саме так себе визначаю. А розкривати палітру того, хто ще є в тобі, з чого переплітається твій рід, мені здається, додає багатства, кольорів, сили й підтримки.

Я не мала сумнівів щодо своєї приналежності до цієї країни ще з 2000-х років. Але навіть без сумнівів це не давало остаточної відповіді на питання: хто я? І саме повномасштабне вторгнення внутрішньо й сутнісно підсвітило, що я люблю, чого хочу і що для цього готова або не готова робити. І я дуже щаслива, що моє близьке коло, родина, друзі, колеги, мої спільноти, говорять ціннісно про одні й ті самі речі. У багатьох питаннях ми можемо не збігатися, але є кілька речей, де для мене вже немає компромісу. І це ставлення до України. Для мене і для моєї родини це дуже важливо.

Наприклад, це проявляється навіть у мові. Моя перша мова – російська. І з людьми, з якими я все життя говорила російською, я досі говорю російською. Але моя донька і зять зробили свій вибір: вони повністю перейшли на українську. І це був легкий процес, який не вимагав зайвих зусиль. І тепер у нас така змішана, дво- чи навіть тримовна родина. І це теж для мене про любов до себе, до своїх людей, до свого краю.

Я буду відверта. Я прожила в Запоріжжі все своє життя. Мала можливість навчатися не в Україні, подорожувати Україною і світом. І мені здавалося майже все доросле життя, що я хочу виїхати із Запоріжжя і жити десь в іншому місті чи навіть країні. Але після 24 лютого 2022 року я зрозуміла, наскільки сильно прив'язана до цього краю. Я обожнюю Запоріжжя. Я нікуди не хочу

їхати. І я маю таку можливість. І я сама собі дивуюся. Думаю: мабуть, це і є любов. Така, яка проявляється всіма клітинками тіла. Коли тобі просто тут добре. Може, колись потім я ще подумаю про інше життя. Після перемоги. Після війни. Я не знаю, коли це буде. Я готова до того, що війна триватиме все моє життя, в тій чи іншій формі. Але зараз саме Запоріжжя дає мені опору під ногами і опору за спиною. Тому для мене Запорізький край – це не просто місто. Це все навколо. Це те, що я дуже люблю. І те, де хочу залишатися до останньої можливості. І якщо, не дай Боже, нам судилося стати равликами, які несуть свої домівки та валізи, то все одно Запоріжжя для мене залишиться домом. Домом, який я люблю. І який, як мені здається, відповідає мені взаємністю.

Чи були б задоволені мої прадіди тим, як я живу зараз? Я багато про це думала. У мені є і вірмени, і греки, і татари, можливо, гагаузи, болгари, українці. Якщо ти зростаєш у певному контексті, хто ти тоді? Як проявляється твій рід, якщо ти не знаєш мови, не знаєш багатьох традицій, а все складається лише з уривків пам'яті? І коли я про це думаю, мені постійно приходиться один образ. Можливо, спершу він не дуже сподобається, але для мене він дуже точний. Це перекотиполе.

Зазвичай цей образ має негативне значення: щось безкорінне, безвольне, те, що котиться невідомо куди. Але коли я почала думати про це глибше, про степи Приазов'я, про кримські степи, я зрозуміла, що це зовсім не так. Перекотиполе – це дуже життєздатна рослина. Вона несе в собі знання про себе навіть тоді, коли відривається від коріння. Вона розносить своє насіння далі. І мені здається, це дуже сильний образ того, як люди можуть виживати, переміщуватися, втрачати дім і все одно залишатися собою. Тому зараз я відповідаю собі так: можливо, ми і є таким перекотиполем. Ми розлітаємося світом, підхоплюємо інші культури, інші досвіди, інші мови, але в кожному своєму зернятку несемо пам'ять про себе. І можемо проростати будь-де. Можемо жити сто, двісті, триста років у різних умовах, але залишатися собою. І тому для мене цей образ не про втрату, а про життєздатність. І я думаю, що

мої прадіди були б задоволені тим, що навіть відірвавшись від коріння, ми його не втратили. Ми даємо собі раду. Ми життєздатні, енергійні, світлі. І в цьому світі були, є і будемо.

Дуже важливо досліджувати своє життя і свій шлях. Бути дослідницею власної історії. Тому що в кожній родині є речі, які нам дуже близькі. Є речі, за які нам, можливо, соромно. Є речі, які могли б бути для нас дуже важливими зараз, але ми вже про них не знаємо, бо не запитали, не встигли, немає кому розповісти. Тому я б радила досліджувати і цінувати це. Знаходити в родині тих, хто готовий це берегти. І розуміти, що з нашого національного багатоголосся народжується дуже красива і сильна країна, родина, спільнота.

Те, що ми такі різні, сформовані з різних культур і кровей, – це не слабкість. Це сила. Саме вона дозволяє нам жити на цій прекрасній землі й бути спроможними на дуже багато. І важливо це любити. Проростати в це. І пам'ятати, що жовто-блакитні кольори складаються з великої палітри інших кольорів і відтінків.

Що б я хотіла передати своїм онукам? У мене одна донька. І може статися так, що онуків у мене не буде, і це нормально. Але всі люди, які приходять у наше життя, – це ті, кому хочеться щось передати. І мені дуже хотілося б ще більше відкрити у своїй родині те, чого я поки не знаю. Або хоча б доторкнутися до грецької, вірменської, болгарської культур, узяти з них ту красу, яка може стати частиною і мене, і моєї родини. І мені хочеться, щоб ця краса жила не лише в серці, а мала і свій уречевлений прояв. Наприклад, у вишиванках, картинах, прикрасах, речах, які можна берегти і передавати далі, формуючи той скарб поколінь, якого мені самій так бракувало.

Моя родина на цій землі – це історія про переосмислення, переназивання і перевідкриття. Навіть образ перекотиполя для мене тепер означає зовсім інше: тільки здається, що за нами немає роду, коріння чи сили. Воно все є. І ця енергія любові, багатоголосся і багат шаровості живе в самій серцевині наших стосунків, пам'яті й життя – тут і зараз.

Георгій Мамардашвілі

Мене звати Георгій Мамардашвілі. Я з Грузії, з міста Кутаїсі. Мама вже немає, батько ще живий, живе в Грузії. Там же й два мої брати. А я живу тут, у Запоріжжі.

У 1983 році в Кутаїсі приїхала дівчина до родичів, наших сусідів. Я побачив її і дуже закохався. Коли вона поїхала, я взяв адресу у сусідів і приїхав сюди, у Запоріжжя. Уже в 1984 році переїхав остаточно. Причина мого переселення – кохання.

Вона народила мені трьох дітей. Вона українка, тут народилася і навчалася. А мені Запоріжжя дуже сподобалося.

Звісно, були й труднощі. Сьогодні я можу сказати, що в деяких людей тоді була ксенофобія й упередженість. Ось маленький приклад. Прийшов оформлювати прописку, а начальниця паспортного столу Ася Андріївна каже мені: «Їдь у свою Грузію і живи там». Оце і є той «руській советській мір».

Але я через це не ображався. Я завжди думав, що цей російський характер треба викинути з українського життя. Бо більшість людей, з якими я спілкувався і в Запоріжжі, і на Закарпатті, і всюди, були українці. І мені це дуже подобалося. Вони схожі на нас: гостинністю, звичаями, гуляннями, співами, музикою. Я ніколи не сумував за батьківщиною, бо українці дуже схожі на грузинів. Характер, запальність, гарячковість, готовність заступитися за родину, любов до дітей – у цьому ми дуже близькі. Коли в мене народилися діти, я постійно помічав цю схожість. Як українці дивляться на дітей, як поводяться з ними – майже так само, як у нас.

Я приїхав у Запоріжжя заради коханої дівчини. Вона погодилася вийти за мене заміж. Але були й труднощі. Наприклад, без прописки не брали на роботу, а без роботи не прописували. Якесь зачароване коло. Працював де тільки міг: і на кар'єрі, і в морозивному цеху. Потроху ставив собі цілі, підняв дітей. Вони у мене хороші. І я дуже пишаюся, що доля привела мене в Україну. Тут багато гарних людей. Це добре оточення перекривало всі гидкі прояви «руського

міра». Бо доброта, я думаю, сильніша за підлість. Саме тому мені тут було комфортно.

Грузинські й українські традиції між християнами дуже схожі. А що таке традиції? Це коли батько поважає матір. Діти бачать цю повагу й автоматично вчаться поважати не тільки батьків, а й одне одного, друзів, старших людей.

Коли мої діти гуляли на вулиці, сусіди спокійно випускали своїх маленьких дітей, якщо бачили, що гуляють Арсен і Еліза. Я навіть спеціально дивився з вікна, чому так. Діти гралися, були захоплені грою, але якщо маленька дитина падала, вони одразу зупиняли гру, підбігали, піднімали, обтрушували, заспокоювали. Батьки це бачили й довіряли їм своїх дітей. І ще я ніколи не кричав дітям із вікна: «Додому!». Сусіди кричали: «Ваня! Света!». А я згадував свого дідуся. Він іноді просто дивився на мене, і я вже знав, що треба йти додому й допомагати. Так само було і з моїми дітьми. Я підходив, тільки гляну, і вони вже мчать додому.

Україна для мене – друга батьківщина. Це батьківщина моїх дітей. І я дуже радий, що доля не завела мене на російські території, хоча були пропозиції. У мене дядько жив у Підмосков'ї, у Можайську.

Я народився й виріс у селі. Допомагав мамі. За два кілометри від нас був кінотеатр, а на стовпах висіли вуличні гучномовці. Через них вмикали музику, і люди знали, що привезли кіно. І ось одного разу я почув пісню «Червона рута». Зупинився й питаю маму: «А що це за мова?» Я ж у школі вчив російську. А мама мені відповіла: «Це українська. Дуже співоча мова. Вони співають, як грузини». І ще сказала: «Хороша країна, хороші люди».

Мама була начитана. Бо тоді на Кавказі багато хто вважав: Україна, Росія – всі росіяни. А вона завжди говорила: «Ні, це Україна». Минув час, і мама каже мені: «Ти так любиш Україну, мабуть, поїдеш туди жити». А я питаю: «А скільки це кілометрів?» Вона каже: «Півтори тисячі». Я відповів: «Ні, мамо, як я так далеко житиму від тебе?» А потім так і сталося.

Я вже жив тут, облаштувався. І пам'ятаю наш останній приїзд до мами. Вона босоніж вийшла до машини, сіла поруч і сказала родичам: «Не ваша справа, де

він живе. Він живе в добрій країні. Найголовніше, щоб йому було спокійно й добре». А потім усміхнулася й сказала мені: «Ну що, я ж казала, що ти там житимеш?» А я відповів: «Ти наврочила, мамо».

Коли почалася війна, я їздив додому в Грузію. Родичі казали: «Хочеш дім, хочеш квартиру – живи. За продукти не переживай. Там же війна». За столом сиділи, дочка Еліза була зі мною. Вона теж просила: «Залишайся, тату». Але я сказав: «Ні. Я тут сидітиму, питиму вино, а там мої діти, мої близькі. Як доля складеться, так і буде. Я повертаюся назад».

І повернувся.

Я хотів би, щоб мої онуки більше читали про мій народ. Це маленький, дуже войовничий народ Кавказу. І хай знають, що Грузія та Україна близькі не просто на словах. Нас зближує віра, повага в родині, звичаї за столом, музика, спілкування між людьми. Народна культура у нас дуже схожа. Було б іще більше схожості, якби не так сильно просували «руській мір».

Але нічого.

Як казав Давид Гурамішвілі, грузинський письменник, який жив в Україні: «Я залишуся тут. Хай поховають мене тут, в Україні». Так і я відчуваю. Це моя земля, так само як і грузинська. І я справді почуваюся тут українцем.

Історія моєї родини на цій землі – це історія про кохання. Бо я переїхав у Запорізьку область саме заради кохання.

Гоар Арушанян

Мене звати Гоар, мені 33 роки. Я народилася у Вірменії, хоча мала народитися в Нагірному Карабасі, або Арцаху, як ми зараз частіше називаємо його по-вірменськи. Про моїх пращурів, на жаль, збереглося небагато історій. Єдине, що я знаю: моя прабабуся була біженкою під час геноциду вірмен. Вона тікала абсолютно сама, просто застрибнула в якийсь візок, і її довели до села Чапар, де вона вже виросла, створила сім'ю з моїм прадідусем, а потім народилася моя бабуся.

Я пам'ятаю, що вдома у нас була скриня, мамин посаг. Там зберігалися пошиті вручну моєю бабусею ковдри, сукні, різні речі. Не зовсім традиційні, бо жили вони бідно. Це вже був час Радянського Союзу, і високо в гори такі речі майже не потрапляли. У нас досі є картина, не намальована, а металева, чеканка із зображенням цариці Тамари. І є така історія про острів Ахтамар. Це історія про дівчину, яка перепливла Севан до острова, який потім назвали на її честь. Наскільки я пам'ятаю, вона пливла до свого коханого. І ця картина у нас завжди була вдома. Інших таких виробів, ювелірних чи традиційного одягу, у нас, на жаль, не було.

Якщо говорити про переселення до Запоріжжя і Запорізької області, то це був 1992 рік. На той момент уже активно тривала війна між Азербайджаном і Нагірним Карабахом. Летіли ракети, були бомбардування. І весь цей час я була в животі у мами. Я цього, звісно, не пам'ятаю. Але в мене є сестра, їй тоді було три роки, брату – чотири. І, як я зрозуміла, батько усвідомив, що там нас нічого доброго не чекає. Спочатку ми автобусом тікали до Вірменії, до родичів. Біля Єревана є місто Абовян, і там я народилася. А коли мені було три місяці, ми вже тікали далі – на «кукурузнику», нелегально. Ніхто навіть не знав, що ми є в тому маленькому літаку. Так ми летіли до Запоріжжя. Тут на нас чекав молодший брат батька. Він служив в армії саме тут, в Україні. Завдяки йому ми змогли зачепитися за це місце, бо тут уже була хоч якась рідна людина. Але ми не одразу залишилися. Потім, коли мені було місяців п'ять чи шість, ми

повернулися до Вірменії. Батько намагався знову там закріпитися, щось робити, але не вийшло. Або, можливо, він просто зрозумів, що в Запоріжжі буде більше безпеки і можливостей заробити гроші. І ми повернулися назад в Україну.

Я пам'ятаю, що вже в більш свідомому віці постійно бачила: до нас приходили друзі батька. У нього були друзі різних національностей, навіть азербайджанці. Бо це були люди, які розуміли, що державна пропаганда не працює на рівні людяності. Ми ж народи, які жили пліч-о-пліч. З українцями він теж багато спілкувався. Ми, до речі, жили дуже бідно. Жили при одній родині: у них був будинок, а ми жили у врем'янці. У нас було дві кімнати на всіх. В одній ми вп'ятьох спали, в іншій була кухня. Тому якихось розмов про плани на життя у нас не було. Батько не був дуже чутливою людиною. Він був людиною, якій треба було прогодувати сім'ю. Але я відчувала, що йому тут спокійно. І водночас він постійно думав про гори, про Вірменію. Іноді згадував Карпати, казав, що вони схожі на Вірменію. І якщо вже не вийде повернутися додому, то він би хотів хоча б жити в Карпатах. Але, на жаль, він і досі там не був.

У Запоріжжі тоді всі на вулиці говорили російською. Потім у школі, коли я пішла навчатися, навчання вже було українською. А вдома ми з дитинства говорили нашим діалектом, карабахською вірменською. І найцікавіше було те, що коли мене про щось запитували, мені треба було перекладати все в голові: спочатку з карабахської на літературну вірменську, а вже потім на українську або російську. Так у нас було з мовами.

Релігійно ми знали, що ми християни, але тоді вірменських церков у Запоріжжі не було. Тому наша віра залишалася вдома. У нас був хрест і маленький вітвар із фотографіями родичів, тих, хто загинув на війні або вже помер.

Відчувалася і різниця в зовнішності. Ми були дуже смагляві, особливо в дитинстві. Це прямо як піймати сонячне світло на собі. А місцеві діти були світліші. І це створювало такий помітний контраст.

Звісно, батьки привезли із собою наші традиції та рецепти. Найсмачніша

страва, яку мама продовжувала готувати, – це женгялов хац. Це великі тонкі коржі з великою кількістю трав. І найцікавіше було те, що ми з мамою ходили збирати ці трави самі. Там були навіть фіалки, їстівні квіти. Багато рослин, назви яких я зараз уже згадую тільки тоді, коли бачу їх записаними. У нас були весільні пісні, вірменська музика. Правда, тоді її було не так багато. Усе було на касетах. Це була музика вірмен, які десь за кордоном або у Вірменії записували й поширювали ці пісні. А вже в дорослому віці я сама почала знаходити традиційну вірменську музику в інтернеті. І мама мені теж співала.

Насправді в нас дуже багато говорили про історію переселення. Я навіть пам'ятаю, як у дитинстві мене посадили дивитися касету «Рани Арцаху» про війну 1989–1992 років. Це було як дивитися документальний фільм про концтабір. Я не змогла додивитися, просто втекла, бо це був жах. Тобто тем, про які не говорили, у нас не було. Навпаки, ми постійно про це говорили. Просто мені це було дуже боляче слухати. Батько і мама завжди розповідали свої історії. І коли один щось згадував, інший підхоплював: «А пам'ятаєш того? А пам'ятаєш це?» І таких історій було дуже багато: про життя в горах, про знайомство, про переїзд, про моє дитинство.

Я зараз відчуваю себе людиною однієї національності за кров'ю і іншої – за місцем життя. Але водночас просто людиною цієї планети. Коли ти ростеш далеко від своїх коренів, далеко від землі, де жили твої пращури, ти починаєш дивитися на світ інакше. Якщо ти готовий до розширення свідомості, воно відбувається. І я колись зрозуміла: Україна – це така ж земля, як і будь-яка інша земля. А всі ці глобальні події ще сильніше закріплюють у мені відчуття єдності всього. У мене дуже посилюється розуміння того, що ми – одне ціле.

Я художниця, і в мене навіть були замовлення на роботи про мир, єдність народів, про те, що ми всі однієї крові. Якщо порізати людину будь-якої національності, у всіх буде червона кров і білі кістки. І Запоріжжя – це найтепліше місце, де я могла вирости. Якщо мені не судилося рости серед гір, то мені судилося вирости серед степів, полів і пшениці. Я дуже багато гуляла в дитинстві українськими полями. Ми жили біля поля пшениці, іноді там самі

сіялися соняхи. І це було місце магії. Коли стоїш посеред поля, а вітер дме в обличчя і ніби приносить тобі думки, це дуже особливий стан. Ці прогулянки дуже розвивали мій внутрішній, духовний світ.

Історія переселення дуже вплинула на моє бачення світу. На те, як я сприймаю кордони, політику, поділ на «своїх» і «чужих». Якщо чесно, я не сприймаю політику. Не розумію, як люди можуть сліпо йти за цим, не бачачи, що це нас розділяє. Мені здається, що якби не політичні системи і боротьба за владу, люди не нападали б одне на одного просто так, щоб забрати землю.

Я думаю, мої пращури були б раді, що ми живі. Але не думаю, що були б задоволені всім у нашому житті. Свідомість тоді й зараз – це дуже різні речі. І, дивлячись на те, як ми досі несемо в собі біль через втрату дому, через те, що нашу землю загарбали і я навіть не можу зараз поїхати туди, думаю, їм було б боляче. Але, мабуть, вони б раділи, що Україна нас прийняла. Що тут добрі люди. Що ця земля нас нагодувала, виростила, дала любов, літературу, культуру й ту інтернаціональність, яка тут є. Своїм дітям і онукам я б передала жагу до життя, попри все. І розуміння того, що навіть коли в тебе нічого немає, ти все одно маєш право жити, радіти і бути щасливим.

Я завжди згадую свого батька. Коли я була маленька і він тільки намагався закріпитися в Запоріжжі, він не раз приходив додому без зарплати. Але все одно знову йшов працювати. Для мене постать батька – це архетип чоловіка, який у будь-яких умовах іде вперед. Дощ, холод, хвороба, невдачі – неважливо. Він усе одно йде і робить. А жінка підтримує. І ще доброта. Бо якби мої батьки впустили війну і злість у своє серце, вони б не вижили. Мій батько, мабуть, і вклав у мене це відчуття любові до миру. Що ми всі єдині. Що не треба сліпо вірити новинам, бо відповідь завжди є в серці.

Моя родина на цій землі – це історія про мужність. Про пам'ять. Батько завжди казав: «Ті, у кого немає минулого, не матимуть майбутнього». Це не означає, що треба жити минулим і постійно сумувати. Але без пам'яті про свої корені ми – ніхто. Тому моя родина – це мужність, пам'ять і жага до життя. І я намагаюся нести це далі.

Катерина Коломієць

Моя родина походить з Житомирської області. Народилася я в селі Великі Коровинці Чуднівського району Житомирської області. Це біля Бердичева, який відомий і Байроном, і єврейською культурою.

Усі шкільні канікули я їздила туди до бабусі. Спочатку саме в село, а після смерті дідуся бабуся переїхала до своєї молодшої доньки в Житомир. Ми вже їздили до Житомира.

У них було прізвище Осінські. Дідуся звали Людвік, а бабусяю Франя. Вони жили, напевно, з великою кількістю родичів, бо я з дитинства знала ще мамину двоюрідну сестру, яка мала інвалідність з дитинства. Про неї постійно згадували. Коли ми приїжджали, то завжди її відвідували.

У дідуся і бабусі було п'ятеро дітей, це ті, хто вижили. Ще двоє, наскільки я знаю, померли. Мою маму звали Фелікса, вона була третьою дитиною. Перед нею померли близнюки. До неї народилися Каміля і Станіслав. Після Фелікси, у 1945 році, народилися двійнята Аделя й Адольф. На жаль, із усіх дітей зараз залишилася тільки Аделя. Вона моя хрещена мати. Зараз живе в Іспанії разом зі своєю старшою дочкою. Вони виїхали після початку повномасштабного вторгнення, бо Житомирська траса була одним із напрямків, якими рухалися окупанти.

У тому ж селі жила й родина батька. Бабусяю звали Юля, дідуся Каленик. Там теж було п'ятеро, а може й більше дітей. Мене назвали на честь старшої сестри Катерини. І в цій родині теж, на жаль, уже не всі живі. Померли і дідусь, і бабуся, і частина дітей.

Батьки переїжджали через роботу за направленням. Спочатку це була Кіровоградська область, а потім Запорізька. Це був радгосп «Пролетарський», пізніше село Новозлатопіль Розівського району. Мама була ветеринаркою, тому її запросили туди працювати. Знову ж таки, запросив односельчанин, який був директором радгоспу. Він робив кар'єру і забирав за собою своїх спеціалістів, людей, яких знав і яким довіряв. Саме там, у Запорізькій області,

наша родина й оселилася. Там залишилася батьківська хати́на, яка зараз перебуває в окупації.

Конкретно про дідуся і бабусю я знаю, що обоє народилися у 1914 році. Також знаю, що вони були сиротами. Тобто на момент, коли вони знайомилися й одружувалися, кожен із них уже не мав родини. Вони жили на Житомирщині, де було компактне поселення поляків, то з історії знаю, що раніше це була територія Речі Посполитої, а потім перейшла до Російської імперії. Це Волинь, кордони Волині та Поділля. Територіально там проживали поляки. А хто саме з моїх предків туди переїхав, я наразі не знаю.

Знаю ще одну історію про дідуся. Видно, підлітком, або вже під час революційних подій, він певний час проживав у Криму. Не знаю, чи вони рятувалися від революції, чи були інші причини. Але пам'ятаю розповідь, що в той період із родини живим залишився тільки він, з усіх братів, які там були. Потім, напевно, повернувся на Житомирщину.

Зазвичай історія родини розповідалася тоді, коли ми приїжджали до бабусі. Збиралися її діти, моя мама приїжджала з нами, і вони між собою згадували різні події. Ми слухали ці розмови. Так само й родини дідуся та бабусі по маминій лінії, оскільки жили в одному селі, добре знали одна одну. Вони росли поруч і зналися змалку.

І той директор радгоспу теж був звідти. Люди виїжджали, здобували освіту і тягнули за собою знайомих. Якщо комусь потрібен був спеціаліст, він запрошував своїх земляків. Оскільки це була сільська місцевість, то найчастіше освіту здобували механізатори, агрономи та інші фахівці для сільського господарства. Значна частина людей у нашому радгоспі проживала саме тому, що директор запрошував земляків працювати разом із ним. Так відбулася міграція з Житомирської області до Запорізької.

Були в родині й теми, про які не говорили.

Уже ставши дорослішою, я помітила, що замовчувалася тема Волинської різанини. Для дітей про це не говорили, але коли старші між собою щось згадували, то можна було зрозуміти, що йдеться саме про ці події. Часто

згадували Княжин. Це село, де народилася моя мама. Там було більш компактно поселення родичів, які добре знали один одного. Саме через це мовчання передавалися родинні трагедії. Видно було, що хтось колись тікав, ховався, рятувався. Зараз у пам'яті залишилися лише короткі уривки. Пам'ятаю, що йшлося про те, як вирізали поляків. Відповідно, десь вирізали й українців.

Усі ці історії передавалися фрагментарно і усно. Не напряму, а через окремі згадки. Уже перед смертю мама мала деменцію. Тоді в неї почали виринати дуже давні спогади про Крим, про якихось родичів із Криму, про подруг, які нібито чогось їй не розповідали. Вона говорила про якісь таємниці. Це були окремі уривки пам'яті з раннього періоду її життя і молодості.

Тим не менш я відчуваю себе українкою. Запорізька область для мене зараз місце сили і сонця. Там з 365 днів на рік 244 – сонячних. Для мене це степ, сонце і соняшники.

Звісно, я відчуваю зв'язок і з місцем, звідки походить моя родина. Це спогади дитинства. Я пам'ятаю той будинок, куди приїжджала, ягоди, які їла, кімнати, що тоді здавалися мені дуже великими. Пам'ятаю навіть окремих друзів із тих місць. Власне, ми з подругами навіть збиралися поїхати до Бердичева та інших місць, пов'язаних із родинною історією. Планували поїздку на суботу, 26 лютого [2022], але 24 лютого почалася повномасштабна війна.

Ці історії переселень вплинули на життя родини. Я бачу, що предки постійно переїжджали в пошуках кращого життя. І це не тільки в нас, це у багатьох так. Навіть у радгоспі «Пролетарський» були сусіди, з якими мама спілкувалася. Це були українці, яких переселили під час операції «Вісла», у 1944 чи 1945 році, коли виселяли людей із тих територій, де жили українці, але які залишилися у складі Польщі. Вони згадували Пілсудського. Наскільки я пам'ятаю ті розмови, поляки пов'язували з ним надії на відновлення своєї держави. Українці ж згадували переселення і те, як ці події вплинули на їхні родини.

Люди мігрують і переселяються постійно. Якщо дивитися на історію

людства, то люди весь час кудись рухалися. Якщо це не війни, то, напевно, це нормально. Люди самі вирішують, куди їхати, де жити, працювати чи шукати пригод. Але коли йдеться про війну або насильницькі переселення, це страшно. І зараз є відчуття, що ця історія повторюється. Наче в кожному поколінні знову відбувається те саме.

Тепер і нашу родину розкидало. Навіть тих, хто жив в Україні. Хтось залишився в Криму і фактично відрізаний від решти родини. Хтось опинився за кордоном. Хтось загинув, хтось помер. До багатьох могил уже неможливо поїхати, так само як до Покровська, Донецька чи рідного села.

Для мене важливо, щоб кожен намагався вивчати свою історію, досліджувати власне коріння, розуміти, хто він є, ідентифікувати себе через цей досвід. Важливо нести цей багаж далі і творити своє сьогодні, спираючись на нього. Уроки наших предків, їхній досвід і переживання потрібно вивчати, щоб сьогодні ухвалювати інші рішення.

Моя родина на цій землі – це історія про те, наскільки переплетені Україна, Польща, Литва і Білорусь. Це була одна історична територія, де люди жили поруч, спілкувалися між собою, формували свої уявлення про світ, національну та духовну ідентичність. Саме зараз Україна стала тим місцем, де багато історичних уроків проходять нове осмислення. Хотілося б, щоб ці уроки засвоїли не лише ми, а й Польща, Німеччина та вся Європа. Щоб не допустити повторення трагедій. Бо це питання майбутнього. Якщо не робити висновків із минулого, можна втратити дуже багато.

Малхаз Чахвашвілі

Мене звати Малхаз Чахвашвілі. Я з Грузії, я грузин. До України приїхав у 2000 році. Я вже, як то кажуть, довго живу тут. І мені дуже приємно, що я знаходжуся в Україні.

Моя родина переїхала сюди раніше – мама й батько. Тут жив мій дядько, громадянин України. Ми часто приїжджали до нього в гості. І так вийшло, що у 1991 році, на День незалежності України, я якраз був тут, у селі. Пам'ятаю: прокидаємося вранці, а на трубі – український прапор. Потім прийшли люди й питали: «Ви не бачили, хто підняв прапор?» А звідки я міг бачити? Але мені тоді було дуже приємно бути серед друзів. Це був Мелітопольський і Михайлівський райони – ми часто туди приїжджали. А потім так склалася доля, що у 2000 році я вже переїхав до Запоріжжя й залишився тут.

Спочатку батьки приїхали сюди просто в гості. У нас тоді була дуже важка ситуація. У Грузії, як і у Вірменії після Радянського Союзу, було непросто жити, почалася війна. Те, що зараз люди переживають через війну – без світла, без нормального життя, – у нас тоді тривало дуже довго й кінця не було видно. От так приїхали в гості й залишилися.

Я теж приїжджав, відїжджав, але коли побачив тут цю красу, цю любов українського народу, теплі зустрічі – мене це затищило. І я залишився.

Коли людина кудись їде, вона все одно бере із собою фотографії, пам'ять про рідних, щось своє. Ми завжди телефонували додому, підтримували зв'язок. І в нас завжди були речі, які нагадували про Грузію. Добре, що зараз в Україні можна знайти майже все грузинське. І тепло те саме, і відчуття те саме – просто ми на іншій землі. А грузинська душа все одно живе в моєму домі.

Ми зараз знаходимося у вірменській церкві, але я тут почуваюся ніби в маленькій Вірменії. Це такий райський куточок, який об'єднує не лише вірмен, а й українців, грузинів та людей різних національностей.

Запорізький край для мене – це козацький край. Але водночас і грузинський, і вірменський, і край багатьох народів. Бо тут завжди жили різні

національності. Острів Хортиця тримає в собі те тепло, яке є душею України й центром усього українського краю.

Я сам танцівник. Коли приїхав сюди, перше, що зробив, – пішов на українські танці, щоб вивчити культуру українського народу. А тепер уже сам навчаю грузинських танців.

Українці прийняли нас дуже добре. Кожен скаже, як мене тут приймали, і як я тепер приймаю людей у себе вдома. У кожної людини є душа, своє розуміння життя, і треба цінувати одне одного. Тут ніхто не питає, якою мовою ти говориш. Тут є душа українського народу.

Запорізький край для мене – це край історії. Тут Дніпро багато чого бачив, і Хортиця теж. Це місця, які потрібно знати й відчувати.

Мовних чи культурних відмінностей ми особливо не відчували. Я тут, вибачте, навчився російської мови, бо навколо було багато російськомовних людей. Але зараз дуже хочеться говорити українською, бо це красива, тепла мова. І мені приємно, коли люди, які живуть в Україні, поступово вчать українську.

Я почуваюся тут добре. Почуваюся своїм, бо представляю тут і Грузію, і Україну. Я завжди ношу із собою грузинський і український прапори. Це моя друга батьківщина, бо я вже пів життя прожив тут.

Мої прадіди були б задоволені, що я не просто живу в Україні, а показую культуру свого народу. Я навчаю танців, розповідаю про традиції. У нас є Асоціація національних меншин, де люди можуть знайомитися з різними культурами. У вірменській церкві навчають вірменської мови, в обласній бібліотеці в Центрі національних культур є різноманітні мовні курси. І це дуже правильно. Бо якщо людина знає традиції свого друга, то, приїхавши до нього в гості, вона вже не буде чужою.

Я тут не почуваюся чужим. Україна дає мені можливість показувати культуру мого народу й одночасно вивчати українську культуру. Життя одне, і хочеться прожити його добре. Хочеться залишити після себе хороші сліди, щоб люди знали: ми браття. Ми християни, і в нас один ворог.

Я вчитель. І зараз передаю своїм учням традиції нашого народу. Вчу їх поважати старших, цінувати свою культуру й пишатися тим, ким ти є. Не має значення, де ти народився і яке в тебе прізвище. Якщо твої предки переїхали сюди, то це теж твоя історія. Треба пам'ятати, хто ти є, і шанувати культуру своїх батьків і дідів. Бо це найбільша честь – не забувати свого коріння.

Моя родина на цій землі – це історія про любов. Я ще неодружений, живу й радію життю. Моє кохання – це моя Україна, мої близькі й дорогі люди. Дай Боже зустріти ту людину, з якою я зможу продовжити життя так, як мрію. І найбільше моє бажання – щоб Україна розквітла ще сильніше, щоб не було тільки червоних квітів, а щоб усе було різнокольорове, живе, мирне.

Ось така моя історія. Історія про життя.

Авторка: Олена Колодяжна

Наталія Буякова

Я Наталія Буякова, народилася в Запорізькій області, у Чернігівському районі, селі Замістя. Назва села говорить сама за себе – воно знаходиться за мостом. Одна дуже довга вулиця, але вона найулюбленіша в моєму житті.

Історія нашої родини цікава, як, мабуть, і в кожного, хто починає цікавитися своїм корінням. Батько народився у Чернігівському районі, в селі Переможне. Зараз цього села вже немає на карті, бо воно потрапило до переліку неперспективних. Мама родом із Полтавської області. Вона навчалася, а потім за направленням приїхала до нас у Запорізьку область, обрала Чернігівський район, село Зоря, і працювала там учителькою. Планувала повернутися на Полтавщину, але зустріла мого батька, і це змінило її життя. До кінця своїх днів вона прожила в Запорізькій області.

Наша родина трохи пов'язана з історією та істориками. Мама викладала історію в школі, дідусь теж був пов'язаний із цим. По маминій лінії прізвище дідуся – Голота. Мама вважала, що це корінні українці. Але коли у 2010 році ми поїхали на її батьківщину і були на кладовищі, побачили запис: «Голота Стефан Стефанович». Тоді виникла думка, що, можливо, у роду було польське коріння. По маминій лінії були й такі прізвища, як Липка, Липченко, Весна.

Але ближчою для мене завжди була родина батька, тому що я народилася і виросла саме там. Дідусь мав прізвище Сьомик. Колись іще в школі я читала, що це прізвище нібито пов'язували з єврейським походженням. Потім дивилася різні джерела, і прямих підтверджень не знайшла, але в родині були такі імена, як Ісаак, Йохим, Семен, тому такі розмови виникали.

Бабуся по батьковій лінії, як ми раніше вважали, була з болгарської родини. Це Якимівський район. Родина Колпакчи, раніше Колпакчи-Огли, переселилася з Бессарабії на територію Запорізької області. Уже пізніше, коли почали досліджувати глибше, зрозуміли, що це були гагаузи.

Узагалі кожна родина має цікаву історію, але коли починаєш вивчати її уважніше, бачиш ці зв'язки, переплетення доль, то відкривається дуже багато

несподіваного.

На жаль, усі матеріальні сімейні цінності залишилися на окупованій території. Зараз у нас є тільки фотографії, які збереглися на ноутбуках і телефонах. Мама дуже багато досліджувала історію нашого роду. Вона писала справжні родинні літописи, як казала сама, «історію-казку для своїх дітей». Це були книги з фотографіями, документами, історичними довідками. Там залишилися сімейні альбоми, фотографії. Були українські сорочки, рушники, мамині родинні речі з Полтавщини. Деякі рушники були вишиті ще у 1933 році чорними й червоними нитками, які ми, коли були на її Батьківщині відвезли туди.

Але одна річ усе ж збереглася у пам'яті дуже яскраво. У батька в гаражі стояла велика дубова скриня 1906 року. На ній було написано: «Сьомик Єфімій Саакович». За родинними переказами, прадід служив у Петрограді й звідти привіз цю скриню.

Дідусь по батьковій лінії був із села Низяни. А Переможне, де оселилася родина, заснували у 1923 році, коли людям почали надавати земельні наділи.

Бабуся жила в Якимівському районі, у багатодітній родині. Вона була 1912 року народження. Батьки рано померли, і, як тоді казали, дітей «розкидало по світу». Так вона опинилася у Чернігівському районі. Працювала ветеринарною лікаркою, а потім вийшла заміж за мого дідуся. Якимівський район був недалеко, але за все життя вона так і не повернулася туди. Навіть не знала, що нам вдалося знову знайти й об'єднати ці родинні гілки. Уже зараз ми спілкуємося з нащадками великої родини Колпакчи. І я дуже вдячна, що вони є у нашому житті.

Нещодавно я навіть знайшла гімн України, перекладений гагаузькою мовою. Було дуже цікаво це читати й чути.

У родині розповідали, що гагаузи переселилися сюди з Бессарабії. Ми думали, що це сталося у XIX столітті, але дослідження показали – ще у XVIII. Чи було це добровільне переселення, ми не знаємо. У ті часи про таке не дуже розповідали. Можливо, навіть моя бабуся не знала справжніх причин.

У родині, звичайно, згадували і про війну, і про голод. Мама багато досліджувала ці теми, я також. Більше матеріалів у нас залишилося по Полтавщині. Бабуся, Голота Парасковія Василівна, писала свої спогади. Вона певний час теж жила у Замісті.

Про Голодомор 1932–1933 років у самому Замісті говорили мало, бо село було молоде, і таких спогадів майже не залишилося. Але ми ходили по людях, збирали інформацію, писали історію села. Хоч коротко, але все ж ці дані зберігали.

Про війну теж збирали спогади. У школі був великий фотоальбом про ветеранів і загиблих. Потім його передали до районного краєзнавчого музею. Яка зараз доля цього альбому – невідомо.

У нашій родині збереглися й деякі національні страви. Наприклад, манджа – болгарська страва. Бабуся завжди її готувала. Хтось каже «мАнджа», хтось «манджА». Це такий овочевий гарячий салат, хоча його їдять і холодним.

У 2010 році ми збиралися всією родиною в Якимівському районі, а потім ще раз перед самою війною, у 2021 році. Готували традиційні страви. А коли приїжджаємо до родички в Київ, вона робить млинці – дуже смачну болгарську страву з млинців і сиру.

Та найбільше традицій, які збереглися в нашій родині, все ж українські. Ми святкуємо Великдень, Зелені свята, Різдво.

Коли батьки розмовляли між собою, вони часто згадували різні родинні історії. Дідуся я майже не пам'ятаю, бо була маленькою, коли він помер. Він був небагатослівний. Більше розповідала бабуся. Але саме мама вбирала всю цю інформацію, а потім записувала її. Завдяки їй ми знаємо про себе такі подробиці, які не кожна родина може розповісти.

Попри моє мультинаціональне коріння, я завжди відчувала себе українкою. Не тільки тому, що живу в Україні. Просто це моє внутрішнє відчуття. Я пишаюся тим, що в мені тече кров багатьох народів, але водночас я українка – вільна і свободолюбива.

Якщо дивитися на історію Запорізької області, то це постійне переплетення

народів, родин, культур. Тут було велике переселення людей, споріднення сімей, змішання традицій. І я нормально до цього ставлюся. Це життя.

Я думаю, що мої предки ніколи б не схвалили того, що відбувається зараз. Старші родичі завжди казали: «Усе можна пережити, аби тільки не війна». Але, на жаль, нам випала саме така доля.

Своїм онукам я хотіла б передати головне: треба берегти сімейні традиції й українські традиції. Хочу, щоб Україна нарешті здобула перемогу, щоб ми залишилися вільними й незалежними, щоб у нас було світле майбутнє.

Історія моєї родини на цій землі – це історія, на жаль, боротьби за виживання. Але водночас це історія віри у світле майбутнє.

Авторка: Ольга Ковальова

Наталя Каріда

Мене звати Наталя Каріда. Я уродженка Донецька – звідти моє коріння. Батько родом із грецького села Чермалик біля Маріуполя. Мама народилася в Донецьку, але її коріння переплітається ще з козацьким родом з Нового Осколу.

Мої пращури по батьківській лінії переїхали до України приблизно сім поколінь тому. Це вже така поширена історія – переселення греків із Криму. І, як кажуть, історія циклічна. На жаль, мої предки мали статус переселенців ще у XVIII столітті, коли Катерина II насильно переселяла греків на землі Азова. І тепер мої батьки теж стали переселенцями через нинішні події.

По батьковій лінії це історія переселення греків, а по материнській – історія пов'язана з містом Донецьк, ще тоді, коли місто називалося Юзівкою. Мій дід був мануфактурником, промисловцем, працював у Джона Юза на першому металургійному заводі, який побудував цей англієць.

Мої пращури оселилися на Донеччині й пустили тут коріння. Це сталося ще дуже давно – у XVIII столітті. Тоді люди часто ще не мали прізвищ. Коли Катерина II переселяла греків із Криму, щоб заселити пустельні землі Азова, людей переписували й давали їм прізвища. Наприклад, мого прапрадіда називали просто: Костянтин, Антонів син. Так тоді зверталися. Але коли їх переселяли, писарі почали записувати прізвища – питали, чим людина займалася, який мала характер чи ремесло. І мого прапрадіда записали як Костянтина Каріду. Грецькою «каріди» означає волоський горіх. Я не знаю, чи мої предки займалися горіхами, чи просто були міцними, як горішок.

Вони переїжджали обозами, і дорога тривала кілька місяців. Давні греки, які переселялися з Криму, зберегли під Маріуполем навіть назви своїх сіл. І досі легко зрозуміти, звідки саме вони приїхали. Так, село Чермалик у Криму мало таку ж назву, як і поселення біля Маріуполя. Є Маріупольська Ялта – її заснували переселенці з кримської Ялти. Є Урзуф – колись це був Гурзуф, просто загубилася літера «г». Люди оселялися буквально на голій землі. Це була трагедія і, по суті, геноцид грецького народу. Багато людей загинули під

час цього переселення. І можна сказати, що мої пращури – ті, хто дав продовження нашому роду, – пройшли через страшні випробування. Вони вижили, можливо, хворіли, але дісталися Азовських земель і почали все заново: будували будинки, села, нове життя. Саме тому на Донеччині так багато поселень, які зберегли мову й культуру. Є цілі конгломерати: їдеш – і поруч кримськотатарське село Улакли, далі – грецький Константинополь. Тут вирости мої мама й тато, а потім народилася і я. Але зараз на цих територіях ідуть воєнні дії.

До Запоріжжя я переїхала ще у 90-х роках – вступила тут до медичного інституту. І вже багато років живу саме тут. А мої батьки й уся рідня, на жаль, залишилися в Донецькій області, на окупованій території.

Чи привезли мої рідні з собою особливі страви чи пісні? Мабуть, якихось пісень – ні, а от деякі традиції в їжі все ж збереглися. Це і чебуреки, і айран. По батьковій лінії моя бабуся Кірікія мала родинне прізвисько Йогуртови або Єгуртови – вони виробляли айран та інші кисломолочні продукти. Традиція робити айран передавалася з покоління в покоління. Моя бабуся-гречанка теж його готувала, і я дуже любила цей напій.

Родинні історії мені найчастіше розповідали батько і бабуся – татова мама. Ми були дуже близькі. Мій тато досі є носієм давньогрецької урумейської мови. Я її, на жаль, уже не вивчила, але тато й його брати ще нею говорять.

У нашій родині були й теми, про які мовчали. Це болюча спадщина сталінських часів. По маминій лінії ми – рід Шевченків, стовідсотково українська гілка. Мій дідусь був репресований. Для родини це була страшна травма, і бабуся майже ніколи про це не говорила. Лише сумнішала. Я знаю тільки, що дідусь був порядною людиною, але сусіди щось написали, стався якийсь конфлікт – і його забрали до таборів. Залишилося лише кілька листів. Звідти він уже не повернувся.

Усі родинні історії передавалися тільки усно. Коли бабуся ще була жива, я приходила до неї, а вона казала: «Наталю, хоч ти мене послухай. Усім ніколи, ніхто не хоче слухати, а я свідок, я можу все тобі розповісти». І мені було дуже

цікаво. Шкода, що тоді не було ні диктофонів, ні телефонів, щоб усе записати. Коли вона розповідала, мені здавалося, що я запам'ятаю це назавжди – настільки яскраво бабуся все описувала. Але минув час, і дещо стерлося з пам'яті. Тому я всім раджу: поки живі старші люди, розпитуйте їх. Нехай розповідають, ким були їхні предки, чим займалися, який мали характер. Адже це наша кров, яка тече в нас. Можливо, ми схожі на когось із наших бабусь чи дідусів. Це неймовірно цікаво.

Щодо моєї ідентичності – в мені завжди більше вирувала грецька кров. Гени є гени. Але після останніх подій у країні, ще з часів Революції Гідності, у мені дуже сильно прокинулася українська ідентичність. Я – дитина, народжена в СРСР, і тоді в мені все ніби перевернулося. А може, навпаки – стало на свої місця. Раніше ми якось не надто цікавилися політикою, жили собі звичайним життям, ходили до школи. Здавалося, держава думає за нас. А після Революції Гідності я почала ідентифікувати себе як українку – з високо піднятою головою.

Запорізька область і Україна для мене тепер означають дуже багато. Коли я переїхала до Запоріжжя, то довго не могла до нього звикнути, бо моє коріння було міцно пов'язане з Донецьком. Але з часом я почала пускати коріння тут, а там – поступово відпускати. Я відкривала для себе Запорізький край. І дуже дивувалася, бо раніше майже не цікавилася історією України на цих землях. У цьому мені допомогли друзі – історики, археологи, художники. Вони показували мені місто, ніби відкривали очі на Запоріжжя. І настав момент, коли я щиро, всім серцем полюбила цей край. Потім я сама почала привозити сюди друзів із Донецька, показувати їм місто, розповідати його історію. Так ця любов і зацікавленість прийшли з часом.

У мене є зв'язок і з місцем мого народження, і з місцем походження мого роду. І я мрію, що коли цей страшний період закінчиться – а він обов'язково закінчиться – я поїду до Криму й знайду те село, звідки походять мої предки. Греки дуже добре зберегли архіви, тож це можливо. І мене тягне туди – до тієї природи, запахів, до моря. Це щось дуже глибоке й сильне.

Історія переселення моїх пращурів із Криму дуже перегукується з моїм власним переселенням із Донеччини. І, як кажуть історики, історія рухається по спіралі. На жаль, людство не робить висновків, і все повторюється знову. Ми живемо в цій реальності з 2014 року. Для мене це досі болюча тема. Вона змусила мене ще глибше зануритися в історію – вивчати, як це відбувалося тоді і як відбувається зараз. І мене вражає, наскільки мало все змінилося. Якби не ця війна, я, мабуть, ніколи б по-справжньому не відчула масштабу трагедії переселення моїх пращурів. А зараз відчуваю. Мені важливо, щоб люди бачили: імперська Росія досі не змінилася. Ті самі злочини, ті самі методи – тоді й тепер. Наче вони весь час їдуть однією й тією ж колією.

А історія моєї родини на цій землі – це історія про життя звичайних людей. Про любов, біль і силу духу.

Авторка: Бережна Галина

Наталія Мішків-Скиба

Я сподіваюся, що наша історія буде... Я вважаю, що це така збірка історій про те, як переїжджали інші народи. І саме польські переселенці з Польщі та Австро-Угорщини – як вони взагалі опинилися в Запорізькій області. І як п'ять чи шість поколінь з боку моєї мами народжувалися, жили та помирали, вважаючи себе росіянами, хоча взагалі ними не були. У них не було ні краплини російської крові – або, як це називається в тесті ДНК, East Slavic group. Цієї крові в них взагалі не було.

Я думаю, що почну із сьогоднішнього дня. А потім уже розгорну історію – що і як відбувалося, як вони опинилися в Запоріжжі.

Я нещодавно, кілька місяців тому, замовила дослідження родоводу. По маминій і по татовій лініях. Ми зупинилися на двох або трьох поколіннях по мамі, а простіше було досліджувати татову гілку. І ми почали це робити. Дійшли до сьомого чи восьмого покоління, де вже не змогли розібратися, як саме вони переїхали з Польщі. Але те, що вони поляки, – це стовідсотково, бо ДНК про це говорить. Переїхали вони спочатку в Полтавську область. Це був перший пункт їхнього переїзду в Україну. І також родичі і по маминій, і по татовій лініях приїхали через Полтавську область. Це так співпало, я навіть не знаю як. Вони народилися в Радянському Союзі й узагалі не знали, що мають польське коріння. По мамі ми змогли з'ясувати, що її родичів після Полтавської області перемістили в Курську губернію. І звідти вже є пам'ять родичів – вони вважали це початковою точкою розвитку своєї родини. Звідти, ще до революції, діда моєї мами перемістили до Криму. І мій дід народився біля Євпаторії. А вже звідти вони переїхали в Запоріжжя.

Гілка мого тата заснувала село в Запорізькій області, яке зараз називається Єлисеївка. На жаль, зараз воно окуповане. І там була дуже велика родина. Я була там один раз ще підлітком, бо майже до 30 років прожила в Запоріжжі. У селі на той момент жили вже досить далекі родичі – на рівні двоюрідних і троюрідних братів мого тата. Але коли ми туди приїхали, в мене був шок. Це

кілька вулиць, і практично все село – з моїм прізвищем. Скиба. Це прізвище вони отримали десь уже після переїзду або в процесі переїзду. Воно було змінене, бо ми достеменно не знаємо, яке прізвище в нас було ще до переїзду на територію сучасної України. Я не знаю мотивації, чому вони переїхали з Полтавської області до Запорізької. Тоді це була Таврійська губернія.

У дослідженні є ця історія. Я можу вам пізніше надіслати. Там описано, коли саме вони переїхали і як заснувалося село. Вони були серед перших. Мої прапрадід і прапрабабуся одружилися й переїхали разом. Було приблизно п'ять-шість родин, і вони заснували це село. До сьогодні там живуть наші рідні. Ми, на жаль, не знаємо про всіх зараз – вони в окупації. Є контакт з одним братом, двоюрідним братом мого тата, ми підтримуємо з ним зв'язок. Але, на жаль, дуже небагато наших родичів там залишилося.

Історії, які я пам'ятаю, – це те, що розповідали мої бабуся й дідусь. Я точно знаю, що в 30-ті роки, під час Голодомору, одного з моїх прадітів розстріляли за те, що в нього вдома знайшли маленький мішечок зерна. У нього було багато дітей. І через це його не стало.

А через 80 років або трохи більше в ту саму хату прийшли кадирівці. І забрали їжу в моєї сестри, яка втекла з уже зруйнованого Маріуполя. Вони з донькою змогли доїхати до села, де вона народилася й виросла. Село вже було в окупації, але там вони змогли зупинитися, трохи оговтатися й дочекатися евакуації. Ми з Ізраїлю та із Запоріжжя допомагали їм вибратися звідти. І ось у їхню хату прийшли люди зі зброєю. У хаті були дві жінки й двоє дітей. І все, що вони мали поїсти, що було в хаті. Вони прийшли й забрали. Грошей не було. Були гривні, але за них неможливо було нічого купити.

І це така історія, яка повторилася через стільки років за тією самою адресою.

Зараз у неї все добре. Ми її вивезли, і вона зараз живе в Дніпрі з донькою.

Із цікавих фактів про родину – у тата вдома збереглася ікона. Мій дідусь привіз її із села. Вона стояла в хаті в них із бабусею. Думаю, вони отримали її на весілля.

Я чула багато історій від бабусі й дідуся про війну та її початок. Так сталося, що ми так і не змогли дізнатися, ким були рідні моєї бабусі. Вона була п'ятою дитиною в сім'ї, народилася в 1930 році. Через голод удома її мама померла дуже швидко після пологів. Батько не зміг прогодувати всіх дітей, і старші відвели бабусю в дитячий будинок біля Запорізького дуба. На жаль, ця будівля й сама організація не збереглися, і жодних архівів немає. А у Вільнянську, де вони перебували певний час під час окупації, усе було зруйновано й згоріло. Нічого не залишилося.

Що цікаво – документи з церкви в Єлисеївці, під Бердянськом, збереглися в архівах. Як я зрозуміла зі слів працівників архіву, це дуже рідкісний випадок, що вони пережили і Першу, і Другу світову війну.

Я бачу, що в нас із Польщею спільна проблема. І в історії Польщі, і в історії України всі сумні сторінки пов'язані з одним сусідом. Я не можу сказати, що відчуваю якийсь особливий зв'язок із Польщею. Я була у Варшаві кілька разів і не відчула себе вдома. Але все життя я не могла пояснити одну річ: мене ніколи не тягнуло до православної церкви. Я не почувалася там у місці, де хочу чимось поділитися або відчутти себе своєю. Але коли заходила до костелу під час подорожей Європою – там я почувалася так, як уявляла собі відчуття належності до віри. Чому – не знаю.

Також у мене завжди було відчуття, що переїзд і зміна місця життя теж із цим пов'язані. Я трохи не відчувала себе на своєму місці в Україні. Точніше – у тій частині України, де жила. Це мій дім, я там виросла. Я дуже люблю Запоріжжя і дуже сумую. Але завжди відчувала, що мені треба трохи західніше. Я теж не знаю, як це пояснити. Я розуміла, що, наприклад, Німеччина чи Бельгія – це *too much* для мене. Там дуже холодні люди і дуже холодний клімат, який мені не підходить.

Якщо окреслити на мапі місце, де мені комфортно, то це майже стовідсотково збігається з тим, що показав тест ДНК.

У дитинстві я чула історії про Другу світову, про голод, про радянські роки, репресії, про те, як не можна було говорити певні речі. Але я навіть уявити не

могла, що ми самі побачимо щось подібне. Що таке звірство взагалі може стати реальністю в нашому житті. Але якщо подивитися трохи далі в історію, то стає зрозуміло: в Україні дуже довго не було спокою. І коли я про це подумала, то зрозуміла, наскільки щасливими були ті 30, 40, 50 років, коли ми могли просто жити. Бачити, як росте наша родина. Знати, що будемо робити через 20 років. Планувати. Це було велике щастя.

Я завжди цікавилася історією Запорізької Січі. Ми жили в такому місці, де історія була навколо нас. Можна було поїхати на Хортицю й вивчати її скільки завгодно. У Запоріжжі достатньо історичних музеїв.

У мене є такий меседж, який я намагаюся транслявати, коли маю можливість. Коли люди приймають ту чи іншу сторону, ту чи іншу позицію, вони насправді не можуть на сто відсотків знати, до якої групи належать самі. Коли хтось говорить щось погане про євреїв, українців чи будь-кого іншого, я завжди раджу зробити тест ДНК. Там бувають такі сюрпризи, які відкривають людям очі. Коли людина розуміє, що сама може належати до будь-якої групи – або завтра виявиться її частиною, – вона починає дивитися на речі інакше.

Історія моєї мами взагалі стала шоком для частини її родичів. Вони кілька поколінь вважали себе росіянами. Саме «русскими». Хоча, наскільки я розумію, «русской нации» як такої не існує. Вони навіть уявити не могли, що мають якесь відношення до Польщі. Вони не відчували себе українцями, проживши в Запоріжжі 50, 60, 70 років. А потім виявилось, що й української крові там небагато.

Що б я хотіла передати своїм дітям та онукам? У моєму випадку це велике завдання, бо я зараз живу ніби в паралельному всесвіті – за три тисячі кілометрів від України. Культурно ми настільки різні, що це важко передати словами. І моє велике завдання – познайомити своїх дітей з українською культурою, мовою, яку я намагаюся не забувати, хоча, наприклад, мій чоловік української не знає.

Так, це буде моєю задачею – передати дітям нашу культуру, нашу мову, пісні, казки, звичаї, свята. Бо в Ізраїлі своя специфіка. Тут релігія невіддільна від

держави, від закону. І це буде достатньо жорстка конкуренція зі світом, у якому мої діти житимуть щодня.

Ким я себе відчуваю зараз? Я дозволила собі не обирати. Скажу так: я вже не можу сказати, що я на сто відсотків українка, бо я вже інша. Я десять років не живу в Україні. Я достатньо асимілювалася тут, звикла до інших речей. Але серцем і звичками я залишаюся українкою.

Історія моєї родини в Запорізькому краї – це історія сильних людей, які не побоялися нового. Вони зібралися, взяли все, що мали, у свої руки й поїхали на пусту землю – будувати життя таким, яким бачили його для себе та своїх дітей. Це діти й онуки сильних людей, які колись через війну, голод та інші обставини зробили те саме – поїхали в Україну, на землю, яку ніколи раніше не бачили. І я дуже рада, що п'ять чи шість поколінь моєї родини мали змогу жити – майже спокійно – у такому прекрасному місці. Єдиний мінус цього місця – це скажений сусід.

Мій чоловік теж з України. І це окрема цікава історія. Він народився в Миколаєві, але коли ми познайомилися, то зрозуміли, що частина його родини по татовій лінії живе за п'ять хвилин від мене в Запоріжжі. Так він приїхав до Запоріжжя познайомитися з родичами, а заодно познайомився й зі мною. Так і почалися наші стосунки та наша історія.

Наталія Мосіна

Я Мосіна Наталія Михайлівна. Це моє прізвище за чоловіком, дівоче – Приходько.

Мої батьки були першими в родині, хто переїхав до Запоріжжя, бо батько був військовим і його сюди перевели. Я пам'ятаю, що в нього було три варіанти: Одеса, Запоріжжя і Львів. Він обрав Запоріжжя. Мама питала, чому. А він казав: «Мені тут люди найбільш близькі й зрозумілі». І це не дивно, бо сам він народився й виріс на кордоні Ростовської та Воронезької областей. Казав: «Я тут мову розумію, хоча люди тут говорять не так, як я». Свого акценту він так і не позбувся – у нього все життя залишалися характерні українські інтонації й вимова.

Так ми й опинилися в Запоріжжі. Тут народилася моя сестра, а ми зі старшим братом – за попереднім місцем служби батька, у Середній Азії. Тоді вона ще так називалася, тепер кажуть просто Азія. Уже мої діти народилися в Запоріжжі, і старший онук також тут народився.

Я знаю, звідки походять мої дідусі й бабусі, знаю їхні прізвища. Про батькову лінію нам відомо більше, ніж про мамину. Ми розуміємо, що це пов'язано з подіями 1930-х років.

Моя мама була російськомовною. Її батьки походили з території на межі Пензенської та Саратовської областей, тому вона вважала себе росіянкою. Але дідусь із Ростова завжди питав у невісток: «Якого ти роду-племені?» І коли мама відповідала: «Я руська», він казав: «Яка ж ти руська? Ти московка. Руські – це ми». Ми тоді сміялися, не розуміючи, наскільки він мав рацію. У Радянському Союзі поняття «руський» дуже змішалось.

Пращури мами були з міста Сердобськ і з Покровська – тепер це Енгельс, звідки на нас летять ракети. Про прабабусю ми ще щось знаємо, а про прадіда – майже нічого. Відомо лише, що на початку 1930-х років він був живий, а потім про нього більше не згадували. Уже у 1935 році родина опинилася в Середній Азії. Ми думаємо, що вони були вислані як родина репресованих.

Мама виросла там, тому російська й фарсі були для неї фактично рідними мовами. Пізніше, вже в інституті, вона вивчила французьку. Вона вільно говорила російською, фарсі й французькою.

Батько мій – Приходько. Це одне з найпоширеніших українських прізвищ. А бабуся була Склобовська. Я точно знаю, що її родина походила зі Слобожанщини й мала польське коріння. У другій половині XIX століття, після чергового переділу польських територій, їх переселили з Мазовецького воєводства. Там і зараз є невелике поселення зі схожою назвою – Склаб. Ми вважаємо, що родина походить саме звідти.

Дідусь і бабуся говорили суржигом – таким, який був зрозумілий і нам, і більшості людей у Запорізькій області. Але в бабусі було багато слів, які тут не вживалися – вони явно прийшли із заходу, з польського середовища.

Також ми знали, що пращури з боку дідуся й бабусі належали до духовенства. Біля їхнього дому стояла церква, яку за радянських часів перетворили на зерносховище. Один із моїх прадідів був там священником. Там же, на цвинтарі, похована вся наша родина. Тепер це територія Воронезької області. До війни ми їздили туди й возили батька, бо він дуже хотів ще раз побачити місце, де народився.

Що збереглося з родинних речей? Зараз усе в моєї сестри, вона вивезла це із Запоріжжя. Старі фотографії ще з часів Російської імперії, трохи посуду, трохи золота. З боку батька теж залишилися фотографії. Бабуся займалася вишивкою – збереглося кілька серветок. І ще дуже стара ікона. Ми й самі дивуємося, як усе це вдалося зберегти, особливо зважаючи на переїзди, війну, життя в Ташкенті під час Другої світової. Хоч бойових дій там не було, але час був дуже небезпечний.

Так, щоб хтось спеціально сідав і розповідав історію родини – такого не було. Але я багато часу проводила з бабусею й дідусем. Улітку нас із Ташкента привозили до них, на кордон Воронезької й Ростовської областей. І я поступово вловлювала окремі речі. Наприклад, питала, чому ікона захована за шафою. Бабуся кожного разу її діставала, а потім знову ховала. Так по шматочках у

мене й складалася картина.

Відверто про минуле говорили мало. Усі брати батька були військовими, усі проходили перевірки через службу. Але інколи, коли вони збиралися, грали в карти, розслаблялися – тоді між собою щось згадували. Особливо бабуся по маминій лінії любила карти. І саме з тих уривків у мене й склалася родинна історія.

Запорізька область – це моя батьківщина. Я відчуваю себе українкою. Пам'ятаю перепис населення ще в Азії. Мама – росіянка, батько – українець. Ми з братом тоді домовилися: він запишеться росіянином, щоб маму не образити, а я сказала: «А тато що, один залишиться?» І відтоді я всюди записувалася українкою.

Чи були б мої прадіди задоволені тим, як я живу? Не знаю. Вони народилися понад сто років тому, жили зовсім іншим життям. До революції були добре влаштовані, але прийняли й радянські часи. Жили далі, народжували дітей, попри колективізацію, репресії, війну. Думаю, вони вміли приймати життя таким, яким воно є.

І мені здається, зараз вони були б задоволені. Особливо той дідусь, який казав: «Ми руські, а ви московці». Тепер цей вислів багатьом став зрозумілим.

Своїм онукам я хочу передати просту річ: щоб добрі вчинки в їхньому житті переважували погані. Я ще коли старший онук був маленьким, молилася святому Миколаю, щоб, коли він виросте і відповідатиме за свої вчинки, добра на його терезах було більше.

Мої онуки живуть не в Україні – донька давно виїхала навчатися за кордон, у Великобританію. Але я все одно їм це повторюю.

Мені дуже запам'яталися розмови із зятем. Він із країни, де не було революцій у нашому розумінні, де право тягнеться ще від Римської імперії. Йому було складно зрозуміти, як це – прийшли й усе забрали. Спершу він навіть не вірив доньці. А потім, коли ми почали більше говорити, був просто шокований.

Діти ростуть уже в іншій культурі, з іншим мисленням, тому для них треба

шукати інші слова. Але моя старша онука дуже пишається своїм українським корінням. У школі в них є дні національних костюмів, і я ще до повномасштабного вторгнення висилала їй вишиванку, віночок, прикраси. Вона приходить у школу в українському вбранні й каже: «Сьогодні я Ніна». Це друге ім'я – на честь моєї мами.

Молодший онук теж цікавий у цьому плані. Йому шість років. Я кажу йому: «Ти маєш учити мене англійської». А він відповідає: «Тоді ти будеш учити мене української». Говорить українською він ще мало, але багато розуміє.

Після повномасштабного вторгнення доньці для роботи стала потрібна українська мова, і вона дуже швидко відновила її. Ми навіть переходили на українську, коли не хотіли, щоб онук щось зрозумів. А потім помітили: він усе прекрасно розуміє, хоч сам і не говорить.

Моя родина на цій землі – це для мене історія про те, як в одній людині можуть поєднуватися різні риси, різні культури й корені. І навіть якщо ти не знаєш усієї своєї історії, у собі самому можна відчути, звідки ти. А якщо з повагою ставишся до різних національностей у собі, то так само маєш ставитися й до інших людей.

Олександр Бадіон

Я, Бадіон Олександр Петрович. Народився у селі Верхній Токмак Запорізької області. Зараз проживаю в місті Запоріжжя. Маю трьох дітей, усі вони вже мають власні сім'ї, а також трьох онуків. Разом із дружиною проживаємо в Запоріжжі як тимчасово переміщені особи. Ми обидва вчителі, нині пенсіонери.

Якщо говорити про родину, то треба говорити про дві гілки – батьківську і материнську. За батьківською лінією наш рід походить із Сумської області, з прикордоння Сумщини та Полтавщини. За маминою лінією історія складніша, але відомо, що її предки проживали на території нинішнього Чернігівського району Запорізької області ще з XIX століття. Вони були серед перших переселенців, які оселилися в цих місцях.

За батьківською лінією сюди переїхав мій дід. Історія була сумна. У 1932 році почалася колективізація. Їх було троє братів. Вони тримали млин, чоботарню, були дуже роботящими й майстровитими людьми. Коли почалася колективізація, усе це в них забрали. До колгоспу вони не пішли, а продовжували працювати самостійно. Мій дід був майстром на всі руки: шив чоботи, займався столярством, склив вікна. Коли побачили, що вони все одно живуть не гірше за колгоспників, почалися переслідування. Зрештою їх фактично вигнали. Першим виїхав молодший брат діда – Тимофій Бадіон. Так сталося, що він оселився саме там, де зараз стоять війська Путіна, – у Чернігівському районі Запорізької області. Потім він покликав свого старшого брата Федосія Івановича, який із родиною перебрався сюди. На той час у них уже було четверо дітей. Оселилися вони в селі Верхній Токмак.

Про мамину родину відомо менше. Скільки ми не намагалися простежити їхнє переселення, знаходимо лише Чернігівку, сусідні села і Верхній Токмак. Маму виношували під час Голодомору 1932–1933 років. Її батько тоді поїхав працювати на Донбас, і вона народилася саме там. Потім родина повернулася до села.

Через заборону ремесел та примус до колгоспів батьківська родина була змушена переїхати. На новому місці тиск був меншим, тож у вільний від колгоспу час вони продовжували свою справу: дід шив взуття, склив і столярював, а бабуся майстерно ткала й в'язала.

Щодо маминої лінії, то причини переселення нині встановити важко.

У родині постійно згадували війну. Мій дід Федосій загинув на фронті. Точніше, ми вже пізніше встановили, що він загинув, а за документами вважався зниклим безвісти. У 1943 році, одразу після визволення села, його мобілізували і відправили на так званий штурм Пришибських висот – ділянки німецької оборонної лінії «Вотан». Там він був поранений, певний час лікувався, потім знову повернувся до війська. Загинув у болотах Білорусі. Бабусі надійшло повідомлення, що він зник безвісти, звісно, для того, щоб не виплачувати компенсації.

Другий дід, Павло, також воював. Він повернувся пораненим і прожив після війни недовго – не дотягнув навіть двадцяти років. Працював конюхом у колгоспі, багато часу проводив на холоді й вітрах. Здоров'я було підірване війною, а згодом додалися тяжкі хвороби.

Про економічні причини переселення говорили обидві бабусі. В обох родинях людей фактично позбавили основних джерел доходу. Не випадково мамин батько поїхав працювати на Донбас. У радянські часи селяни без паспортів майже не могли переселятися, а на шахти брали всіх охочих, бо бракувало робочих рук.

Моя бабуся Мотря по батьківській лінії була дуже віруючою людиною. Поки в селі діяла церква, вона постійно її відвідувала. Мій двоюрідний дід Тимофій служив там дяком.

Бабуся Ганна не була настільки відкрито релігійною, але дотримувалася всіх церковних свят і обрядів. Тож навіть після переселення родина зберігала релігійні традиції.

Найбільше про переселення розповідала бабуся Мотря. Попри те, що вони добре влилися в громаду Верхнього Токмака, вона постійно згадувала своє

рідне село Галаївець Синівського району Сумської області, де минула її молодість і народилися четверо дітей. Уже у Верхньому Токмаку народилися ще двоє, але вони померли маленькими. Ми доглядали їхні могили й знали про цих дітей лише з розповідей.

Історичну пам'ять великою мірою передала нам і бабуся по маминій лінії. Дивуюся, як її не зачепили радянські репресії. Вона була дуже прямою людиною. Розповідала, хто доносив і на кого доносив, хто ким був насправді. Ця прямота, мабуть, передалася і нам, онукам.

Мій батько займався краєзнавством. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років він їздив в архіви, досліджував історію села Верхній Токмак. У нього був великий списаний зошит із матеріалами, але він безслідно зник.

Тем, про які не говорили в родині, не було. Завдяки бабусям ми знали про Голодомор, громадянську війну, Другу світову війну, репресії ще задовго до того, як про це почали відкрито говорити. Бабусі показували нам місця поховань жертв Голодомору. У селі було чотири кладовища, і на кожному була окрема ділянка, де лежали люди, за могилами яких ніхто не доглядав. Нам пояснювали, що це померлі від голоду. На той час ці поховання займали понад третину площі деяких цвинтарів. Тому закритих тем у нашій родині не було.

Ми завжди відчували себе українцями. Інакше й бути не могло – усі в роду українці. Водночас ми відчуваємо себе запоріжцями. Верхній Токмак стоїть дещо осторонь від інших сіл Чернігівського району. Тут краєвиди більше нагадують горбисту місцевість, ніж рівнинний степ. Тому в нас особливе поєднання степу і пагорбів. Це вплинуло і на нас, і на наших дітей. Ми багато подорожували, ходили в походи. Батько теж дуже любив мандрувати.

Із Сумщиною особистого зв'язку в мене майже немає. Я там ніколи не був, хоча дуже хотілося. Але батьки підтримували зв'язок із родичами. До мене приїжджав мій однорічок Олексій Бадіон із села Галаївець. Ще два роки тому ми листувалися з його дітьми, але зараз доля багатьох родичів нам невідома. Тому найбільше я відчуваю себе саме запоріжцем.

Разом із однодумцями ми досліджували місцеві традиції, працювали над

книжкою з історії краю. Також у нашому регіоні діяло товариство «Великий степ», яке вивчало скіфську спадщину. У сусідньому селі Салтичія проводили великий скіфський фестиваль. Цими дослідженнями займалися мої друзі, а ми також долучалися до цієї роботи. Тому свій дух я відчуваю передусім запорізьким, степовим.

Досліджуючи історію, я часто замислювався над подіями Української революції та подальшою більшовицькою окупацією України. Попри поширені радянські твердження про загальну підтримку радянської влади, у матеріалах з історії нашого села ми такого не знайшли. Нам не вдалося встановити жодного мешканця, який воював би на боці червоних. Дехто воював у загонах Махна, але й таких було небагато. Поблизу нашого села збиралися махновські загони, звідси вони здійснювали свої рейди проти Білої гвардії.

Саме тому в мене сформувалося розуміння більшовизму як форми окупації. Я думаю, що якби українці мали можливість розвиватися без цього тиску, наше життя було б зовсім іншим.

Показово, що в нашій родині майже не збереглося сімейних реліквій. Ні по одній, ні по другій лінії. Причина проста: у 1920-х роках усе вилучалося, нищилося або зникало під час колективізації та індустріалізації. Разом із речами стиралася й історична пам'ять.

Єдина справжня родинна реліквія залишилася в окупації – бабусина ікона XIX століття. Я пам'ятаю її ще з дитинства. Бабуся була дуже набожною людиною. Ікона мала красиву оздобу, яку свого часу знищили, але сам образ вона зберегла. Потім ця ікона передавалася в родині й залишилася в нашому домі.

Коли сьогодні бачиш, що Росія робить на окупованих територіях, як знищується все українське, як російською стає мова навчання, як за згадку про Україну людей можуть переслідувати, починаєш ще краще розуміти багато подій минулого.

Тому я переконаний, що якби українці мали можливість самостійно розвивати свою державу й культуру, ми жили б зовсім по-іншому.

Олена Арабаджи

Я представляю корінний народ України. За своєю чисельністю це дуже невеликий етнос, мабуть, один із найменших і в Україні, і у світі. Це караїми.

За останнім переписом населення 2001 року в Україні – і в Криму, і на материковій частині – нараховувалося близько тисячі караїмів. Караїми також проживають у Литві, у місті Тракай. У XIV столітті князь Вітовт переселив караїмські родини до Литви охороняти Тракайський замок. І коли ми буваємо в Литві, то завжди заїжджаємо в Тракай, тому що там живе родина караїмів, яка зберегла і мову, і релігію.

Частину караїмів князь Галицький у XIII столітті переселив на захід України, до Галичини, тому там теж можна зустріти караїмів. Але в Галичі й Луцьку залишилося, на жаль, лише кілька осіб.

Моя родина – з Криму, тому що Крим – це історична батьківщина караїмів. Якщо ви були в Бахчисараї, то, можливо, бачили наше місто Джуфт-Кале, яке височіє над містом. Там була перша друкарня в Криму, там же розташовувався монетний двір кримського хана. Караїми залишили в Криму дуже велику культурно-історичну спадщину.

Що стосується моєї родини, то в середині XIX століття мій прапрадід перевіз дружину і дітей до Мелітополя. Це було пов'язано з Кримською війною: почалися бойові дії, і караїмські родини переїжджали до Одеси, Мелітополя, Харкова. Таким чином караїми з'явилися на материковій частині України.

Мої пращури оселилися в Мелітополі. Тоді це було невелике містечко, але караїми принесли із собою садівництво – кримську традицію. Вони розвивали виноградарство, закладали сади. Вони принесли до Мелітополя свою культуру, свою історію. А культура караїмів – це меценатство, це взаємодопомога. І перший театр у Мелітополі – це театр Стамболі.

Перший кінотеатр у Мелітополі теж побудувала караїмська родина. І якщо ми подивимося на родини Арабаджи – це і вчителі, і викладачі, і лікарі, і інженери. Караїми розбудовували свій Мелітополь, вони поважали своє місто,

і, своєю чергою, місто поважало караїмську спільноту.

Наша спільнота була невеликою. Чому я кажу «наша спільнота» і говорю про родини? Тому що караїмів дуже мало. У Мелітополі наша спільнота налічувала приблизно 60 осіб – разом із дітьми й онуками. Здається, мало. І коли мені кажуть: «У вас там лише 60 осіб», – я відповідаю: зараз я вам розповім, що ці 60 осіб могли зробити для свого міста і для себе.

Ми зберігали свою культурну спадщину. Ось, подивіться, ми видали історичні нариси про те, як караїми зберігали свою культуру – і мою теж, тому що моя родина караїмська. Це збірка «Збереження історичної спадщини караїмів. Досвід караїмів Мелітополя».

Ось Джуфт-Кале, про яке я говорила. Караїми мають свій герб. А ось перший банк, який караїми побудували в Мелітополі. Ось ці караїмські родини. А це – професор Йосип Танатар¹. Це теж мій родич. Він заснував геологічну школу України. Якщо поїхати до Дніпра, до Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», то там є кафедра професора Танатара. Саме він досліджував Криворізьку магнітну аномалію і довів, що там є залізна руда. Свого часу це було дуже важливо для країни, яка будувалася у 1930-ті роки. Його називали Криворізьким Галілеєм, тому що ніхто не вірив, що там є руда. Він довів рентабельність цих родовищ, і фактично всі геологи української школи – це його учні.

А це наш меценат Стамболі², який теж багато зробив для Мелітополя. І в Мелітополі ми створили такий музей, такий центр. Ми називали його культурним центром «Кале»³. Ми побудували його в мавританському стилі в центрі міста. Мої брати були фундаторами цього музею. Це був наш особистий музей, не державний, але ми вклали в нього свою душу, свої кошти. Усі працювали тут на громадських засадах. І цей музей відображав історію моєї родини. Там зберігалось багато особистих речей, усе, що було для нас цінним і важливим.

Я хочу показати, наскільки ми цінували свою історію. Свого часу ми видали книжку «Караїми Мелітополя». Там є і про мою родину, є фотографії, є історія

того, як караїми з'явилися в Мелітополі. Ми оцифрували всі поховання на Старому караїмському кладовищі й викарбували 67 прізвищ на пам'ятнику. Це дуже важлива для нас історія.

І ще раз я кажу це для того, щоб показати: навіть така маленька спільнота може зробити дуже багато, якщо любить свій народ, поважає свою історію і зберігає її. Я дуже вдячна, що в Запоріжжі зберегся примірник цієї книжки, тому що ми все залишили в окупації, у Мелітополі. Сьогодні це справді унікальне для Запоріжжя видання.

Моя родина – якщо говорити саме про мою родину – вже шість поколінь прожила в Мелітополі: мої пращури, мої діти, мої онуки. І ще раз наголошу: ми дуже любили своє місто.

Під час декомунізації ми звернулися до місцевого самоврядування, і в Мелітополі знову з'явилася Караїмська вулиця, тому що саме так вона називалася у ХІХ столітті, коли караїми жили там компактно. Під час радянської влади вона стала вулицею Луначарського, а згодом їй повернули історичну назву. Ми встановили меморіальні дошки професору Танатару та Іллі Стамболі – меценату, який заснував театр і сади, про які я вже згадувала. У нас були і вулиця професора Танатара, і вулиця Стамболі.

Після окупації Мелітополя окупанти, не знаю чому, одним із перших рішень зняли меморіальну дошку професора Танатара – саме з будівлі реального училища, де він навчався. Караїмську вулицю теж перейменували. Зараз вона, здається, знову чи Советська, чи Катерини Великої – не хочу навіть уточнювати. Уже немає ні Караїмської вулиці, ні вулиці Стамболі, ні вулиці Танатара. Але я сподіваюся, що історична правда та справедливість існують, і ми повернемося до Мелітополя. І пам'ять про людей із наших караїмських родин, які працювали для міста, теж буде повернена. Це буде історична справедливість.

Але, як я вже казала на одній із зустрічей, коли ми малювали, у мене караїми завжди асоціюються з кухнею. Ось ви бачите елемент нашої нематеріальної культурної спадщини – караїмські пиріжки ет аяклак, які

готують наші господині. Саме традиція приготування ет аяклак була включена до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. Є відповідний наказ Міністерства культури. Але для нас це не просто пиріжок – це душа караїмського народу. Тому що в нас є автентичний рецепт, є традиції приготування, традиції частування. І ми вважаємо, що це теж історична пам'ять.

Я особисто дуже пишаюся тим, що не тільки український борщ чи інші страви стали частиною нематеріальної культурної спадщини. Одним із перших таких елементів стала саме традиція приготування ет аяклак караїмами Мелітополя.

Дуже важлива проблема, яка стосується караїмів – і тут, у Запоріжжі, і загалом в Україні, – це малочисельність. Ми можемо прямо говорити про те, що народ зникає. Спільноти караїмів ще залишаються в Литві, у Польщі, на заході України, у Криму. Але з Кримом у нас наразі немає жодних контактів. Після 2014 року ми в Мелітополі принципово вирішили не підтримувати зв'язки з караїмами Криму. Для родин це було дуже боляче, тому що караїмів усього близько 1000, і ми всі між собою або родичі, або знаємо одне одного через родину. Це був удар по наших родинних зв'язках, по нашій ментальності. Але це була наша принципова позиція. І якщо ви знайдете в Запоріжжі караїма хоча б з одним відсотком української крові, я буду дуже вдячна. Але ми сподіваємося, що ми не зникнемо. Караїмська історія – це тисячоліття. Протягом століть ми зберегли і свою тюркську мову, і свою віру. Якщо ви були в Києві, то біля Золотих воріт є караїмська кенаса – зараз там Будинок актора. Її будував архітектор Городецький. Такі караїмські кенаси були і в Мелітополі, і в Бердянську, і в Харкові. А в Євпаторії є цілий комплекс караїмських кенас.

Ми зберегли свої традиції. Якби ви сьогодні зайшли до мене в гості, я б спершу сказала: ми маємо випити кави, пригоститися, а вже потім говорити. Тому що гостинність – це наша ментальність, наша традиція.

Останнім часом ми дуже намагаємося зберігати й відроджувати караїмську культуру. Нещодавно в Києві, на Хрещатику, була презентація

видання «Вибрані твори волинських караїмів». Це один із перших проєктів, для якого ми отримали грант від House of Europe. Ми видали українсько-караїмський словник, твори волинських караїмів, казки. Я вважаю, що це теж наш невеликий внесок у збереження мови, культури, історії – і мого особистого роду Арабаджи, і караїмського народу загалом.

Сьогодні перед караїмською спільнотою стоїть кілька великих проблем. По-перше, це окупація історичної батьківщини – Криму. По-друге – малочисельність.

Ми співпрацюємо з музеєм караїмської історії та культури в Галичі, в Івано-Франківській області. Там дуже цікавий музей, вже проводили наукову конференцію про караїмів. Є й старовинний караїмський цвинтар, який охороняється як важлива історична пам'ятка. Але там залишився лише один караїм. Один. Йому вже понад 80 років, і його там дуже бережуть. Це велика проблема. Носіїв мови майже не залишилося. У Мелітополі в нас була вчителька недільної школи, тому що при нашому центрі працювала недільна школа: ми вивчали караїмську мову, навчали дітей, у нас були підручники караїмською мовою. Але носії мови залишилися переважно в Криму. У Тракаї є свій діалект – тракайський. А носіїв кримського діалекту караїмської мови на материковій частині України зараз фактично немає. Тому тут більше питань, ніж відповідей.

Після початку повномасштабної війни караїми виїхали з Мелітополя, з Бердянська. Ми зараз розпорошені по всьому світу. Особисто моя родина живе вже у восьми країнах. Я маю на увазі і двоюрідних, і троюрідних братів та сестер, племінників, онуків – усі розїхалися. Тому що це питання житла, питання виживання. Але в історії караїмського народу вже було багато трагічних сторінок. Після Жовтневого перевороту караїми втратили свої маєтки в Криму. Багато хто був змушений виїхати, емігрувати – хтось до Туреччини, хтось до Франції. Це теж була трагічна сторінка історії караїмського народу.

Якщо говорити про караїмські родини Криму, то, наприклад,

Сімферопольський університет був заснований саме коштом караїма – Соломона Крима. Він очолював Кримський крайовий уряд³, а згодом був змушений емігрувати. Але саме на його гроші відкрили університет у Сімферополі. Зараз університет носить ім'я Вернадського, і я свого часу казала керівництву: вам треба повернути ім'я Крима, тому що саме ця людина створила університет для всіх народів Криму, щоб там могли навчатися представники різних національностей.

Трагічні сторінки були пов'язані і з депортацією кримських татар, і з долею караїмських родин. Під час Голокосту деякі караїмські родини також були розстріляні. Це складна й трагічна історія ХХ століття.

Я зараз говорю лише про ХХ–ХХІ століття, але в історії караїмського народу були ще тяжчі часи. Проте це завжди був народ, який намагався вижити. У нас була своя філософія виживання малого народу. Навіть гостинність – це теж філософія виживання. Якщо народ не буде підтримувати одне одного, він не виживе. У караїмів усі дівчата, коли виходили заміж, обов'язково отримували посаг. Усі караїмські діти, які хотіли навчатися, отримували підтримку та стипендії. У караїмів були великі тютюнові підприємства. Фабрики «Дукат» і «Ява», уся велика тютюнова промисловість Російської імперії, значною мірою належала караїмським родинам. І тому в громади була можливість підтримувати своїх. Було навіть таке прислів'я: бідна родина – це ганьба для всієї спільноти. Якщо я маю можливість, то повинна допомогти своїм сусідам, своїм близьким, своїм караїмам.

І ця філософія малого народу, філософія виживання, все-таки дає мені надію, що ми виживемо, що про караїмів будуть знати й надалі.

І що б я хотіла побажати своїм нащадкам – а в мене вони є, і старша онучка дуже цікавиться історією, – це, по-перше, вивчати мову. Мова завжди знадобиться. Якщо ти знаєш тюркську мову, ти можеш поїхати і до Туреччини, і до будь-якої країни тюркської мовної групи. Треба знати свою віру. Хоч у Мелітополі наша громада була радше світською, не релігійною, але основи своєї віри потрібно знати. Треба поважати минуле і працювати для

майбутнього.

Я дуже сподіваюся, що ми повернемося до Мелітополя, відродимо наш музей, наш караїмський центр.

І ще про філософію малого народу. Коли ми будували цей центр у Мелітополі, то вирішили, що половина залу буде присвячена іншим спільнотам, які жили в місті. Половина експозиції була караїмською: наші стенди, наші артефакти. А іншу частину ми віддали болгарам, полякам, німцям, кримським татарам, євреям – усім національним спільнотам Мелітополя. Ми дали їм можливість зробити свої куточки в музеї. І це було абсолютно безкоштовно. Будь-яка спільнота могла сказати: ми хочемо провести круглий стіл, зустріч, презентацію – і двері були відчинені. Це теж філософія – жити в мирі та дружбі зі своїми сусідами. І саме цю філософію дружби, миру, поваги до інших я хотіла б передати своїм дітям, своїм нащадкам.

Про що історія моєї родини на цій землі? Моя історія – про кохання і про вірність. Тому що я знаю історію своїх пращурів, своїх батьків. І це справді була історія кохання, вірності, взаємодопомоги, поваги одне до одного. Це також історія про труднощі. Ми знаємо: коли все добре, тоді й у родині добре. А коли починаються труднощі – це вже випробування, індикатор того, що буде далі. Але все-таки моя історія – більше про щасливе життя. І я дуже сподіваюся, що так буде й надалі. Це історія про щастя. Історія про кохання. Історія про надію.

Дякую вам за увагу до маленького, але корінного народу України.

Олена Заставна

Мене звати Олена Заставна, і в мені змішалася кров ромів, українців, болгар та росіян.

У моїй родині збереглася легенда про заснування материнської гілки нашого роду. На жаль, моя дитяча пам'ять не зберегла імен пращурів, бо цю історію мені переповідала прабабуся, яка померла, коли мені було десять років.

Події розгорталися на початку XIX століття в містечку Обіточне Бердянського повіту Таврійської губернії, яке згодом стало Ногайськом, а з 1964 року – містом Приморськ Запорізької області. У містечку вирішили побудувати цегельний завод і як фахівця з цегельної справи запросили мого прапрапрадіда з Орловщини. Чому саме так здалеку, я насправді не знаю.

У той самий час за містом губернатор виділив землю для стоянки кочового ромського табору, бо колись роми врятували його дитину. Відтоді двічі на рік табір зупинявся там на певний час. Мій пращур був молодим і неодруженим, тож придивився собі ромку з табору, і вони закохалися одне в одного.

Звісно, циганський барон не дав згоди на їхній шлюб, бо для ромів принципово було зберегти свою етнічну ідентичність. Протягом століть кочовий спосіб життя, відсутність власної держави та постійні переслідування змушували ромів закриватися, щоб вберегти свою ідентичність від асиміляції. Та молоді все одно домовилися: мій прапрапрадід викрав свою кохану з табору, і вони таємно побралися.

Після цього ще кілька років, коли табір приїздив на стоянку до міста, батько моєї прапрапрабабусі приходив із ногайкою, бив її та змушував повернутися до табору. Це тривало доти, доки в них не народилася перша дитина. Тоді табір зрікся її, а вона відтоді більше ніколи не говорила ромською мовою, не гадала на картах і жодного зі своїх п'ятьох дітей не навчила рідної мови.

Ось така парадоксальна історія: росіянин на території України вкрав ромку з табору. Кохання іноді буває дуже парадоксальним.

Інші історії мого роду, на жаль, не такі щасливі.

Моя прабабуся по материнській лінії народилася в Ногайську у 1902 році й пережила всі три голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років. Її звали Ганна Голуб. Вона розповідала, що під час першого голодомору з її великої родини вижили лише вона та четверо сестер. Наймолодшій із них було п'ятнадцять років. Інші померли, і сил ховати їх уже ні в кого не було. Старші сестри руками розгрібали ямки в старих могилах на кладовищі та присипали тіла землею, бо копати лопатою було не під силу. Я достеменно не знаю, скільки людей насправді поховано в тих могилах, які дісталися мені у спадок. Найменшу сестру, Євдокію, хтось із чоловіків навчив курити папіроси, бо так приглушувався голод. Я пам'ятаю її все життя з тими папіросами: худу, майже прозору. Вона так і не змогла набрати вагу. Моя прабабуся навпаки не худла, а пухла. Згадувала, як лускала шкіра і сочилися рани.

Згодом вона одружилася та переїхала до Бердянська, за сорок кілометрів від Ногайська. Мій прадідусь був українцем, його звали Павло Гришко. Я його ніколи не бачила, бо він помер ще до мого народження. На Бердянській косі він очолював рибну артіль.

Моя бабуся Ольга народилася у 1925 році. Часи були неситі, а потім грянув Голодомор 1932–1933 років. Тоді ж мою прабабусю ув'язнили за сталінським законом про «п'ять колосків». Восени, після того як зібрали врожай і поле вже переорав трактор, вона викопала жменю зерна та зварила кашу дитині, моїй бабусі. Хтось із сусідів доніс... Досі не розумію, як вони обидві вижили.

Коли розпочалася Друга світова війна і південь України окупували, мою бабусю у шістнадцять років насильно вивезли на примусові роботи до Німеччини. Вона перебувала в Регенсбурзі у Баварії, працювала на заводах. Згадувала постійні побиття та голод. Годували переважно маринованим буряком, і буряк вона потім не могла їсти все життя. Вона настільки виснажилася, що протягом п'яти років не мала місячних.

Звільняли їх американські частини. Бабусі пропонували обрати будь-яку країну для життя, але вона вирішила повернутися додому, бо дуже сумувала за

матір'ю. Тоді вона ще не знала, що приготував Сталін для тих, хто побував на примусових роботах у Німеччині.

Матір довелось розшукувати, бо та евакуювалася з Бердянська. Бабуся знайшла її на Уралі, у містечку Лисьва Молотовської області, тепер Пермського краю. На той час прабабуся з прадідусем уже втратили зв'язок і розлучилися.

На Уралі бабуся познайомилася та закохалася у військового родом із Тамбовщини. Вона завагітніла, і вони вирішили побратися. Дід Семен подав рапорт своєму керівництву, але його викликали та поставили перед вибором: або дружина – «ворог народу», або Червона армія. Він, як офіцер, обрав армію.

Так бабуся залишилася сама, вагітна. Це був 1947 рік. Було надзвичайно голодно. Через статус «ворога народу» вона не могла вступити на навчання. До того ж не встигла скласти випускні іспити після десятого класу через окупацію і не отримала атестат. Було важко знайти пристойну роботу та зробити кар'єру. Тому вона змушена була працювати вантажницею. Уявіть: вагітна жінка розвантажувала вагони. За це вона могла заробити цілу хлібину. Вони з матір'ю різали її на шматки, частину залишали вдома, а частину продавали на базарі, щоб купити інші продукти. У 1948 році там, на Уралі, народилася моя мати.

За декілька років бабуся переїхала до Одеси, де працювала на фабриці морозива, а пізніше – на Донеччину, до Шахтарська. Там вона працювала в шахті вагонетницею, возила вагонетки з вугіллям. Пізніше, у 1957 році, за керівництва Хрущова було видане розпорядження про виведення жінок із шахт. Тоді моя прабабуся з Уралу, а бабуся з матір'ю із Шахтарська повернулися до Ногайська. Зрештою бабусі вдалося закінчити бухгалтерські курси, і так вони з матір'ю прожили все життя в Ногайську, який згодом став Приморськом.

Через усі переїзди майже не залишилося жодних матеріальних речей від пращурів. Лише одна ікона прабабусі, яка зберігається в родині понад сто п'ятдесят років, та кілька бабусиних вишивок. На жаль, вишивки та всі світлини, у тому числі й мої дитячі, залишилися в окупованому нині Приморську.

Про батьківську лінію свого роду я знаю менше через певні обставини, про які розповім далі.

У середині XIX століття пращури мого батька переселилися до Приазов'я з Бессарабії. Це була болгарська родина, яка оселилася в селі Лозуватка. Село виникло на місці ногайського аулу Асликши. Спочатку його називали Діанівкою, а у XX столітті перейменували на Лозуватку через однойменну річку.

У родині казали, що до Бессарабії вони прийшли з південно-східної Болгарії, з територій біля турецького кордону. Вони тікали від османського панування. Саме тому я підозрюю у своїх пращурах домішок турецької крові, бо вони були смагляві й мали зелені очі.

Родина займалася сільським господарством і була неписьменною. Навіть мої прадід та прабабуся, яких я застала, майже не говорили російською мовою. Усе село спілкувалося болгарською. Прадід Семен трохи вмів читати, а прабабуся Ольга замість підпису ставила хрестик. Їхнє прізвище, Димитрови, було дуже поширеним серед болгар. Подружжя мало трьох дітей: двох синів і доньку, мою бабусю. Під час Другої світової війни болгар в Україні також прирівнювали до «ворогів народу», бо Болгарія виступала на боці Гітлера. Один із братів моєї бабусі навіть русифікував своє прізвище, щоб піти воювати. Так Димитров став Дмитрієвим.

Мою бабусю, 1926 року народження, так само насильно вивезли на примусові роботи до Німеччини. Після війни вона повернулася до свого села й розповідала про страшний голод, який панував в українських селах. Казала, що люди поїли майже всю траву довкола села. Згадувала і випадки канібалізму, коли сусід убив та з'їв своїх дітей.

Поруч із Лозуваткою розташоване українське село Новоолексіївка, буквально менш ніж за кілометр. Моя бабуся Домнікія познайомилася з українцем із цього села, Олексієм. Вони покохали одне одного, хотіли побратися, і бабуся завагітніла. Але українська родина мого дідуся категорично заборонила йому брати за дружину болгарку. Він не зміг

ослухатися батьків, а за два місяці до народження мого батька трагічно загинув.

На початку 1951 року на берег Азовського моря винесло міну, і він вирішив розрядити її власноруч. Міна вибухнула. Ховали діда у закритій домовині, точніше те, що вдалося зібрати, бо голову забрало в море. Саме з цієї причини моя бабуся ніколи не купалася в морі.

Мій батько народився у березні 1951 року. Він ніколи не бачив свого батька і був записаний під дівочим прізвищем матері. Його теж назвали Олексієм.

Коли зустрілися й закохалися мої батьки, історія ніби повторилася. Через образу на українців болгарська родина мого батька заборонила йому одружуватися з моєю матір'ю, бо вона не була болгаркою. Проте батько ослухався і все ж таки одружився з нею. Усе життя вони прожили у Приморську, саме тут, у Приморську, народилася і я. Але прохолодні стосунки з болгарською гілкою роду зберігалися все життя, тому я знаю її історію не так докладно. І, на жаль, я так і не вивчила болгарської мови.

Незважаючи на химерне змішання крові в моєму родоводі, я все одно відчуваю себе українкою. Так, я не забуваю про своє мультинаціональне коріння, але бути українкою – це мій свідомий вибір. Так само, як і вибір говорити українською мовою.

Коли озираюся на історію свого роду, бачу, що в ній було багато болю, втрат і жорстоких обставин, які люди не обирали. Але водночас майже в кожній родинній історії я бачу любов як силу, що виявлялася сильнішою за страх і обставини. Саме любов змушувала людей ризикувати, народжувати дітей і продовжувати жити навіть тоді, коли саме життя ставало нестерпним. Мабуть, тому мій рід і вистояв. Бо попри всі трагедії людьми все одно рухала любов.

Парасковія Носенко

Мене звати Парасковія Носенко. Я народилася 1936 року в Запорізькій області.

Моя бабуся Наталія Іванівна, яку я ще застала живою, розповідала, що наші предки переселилися до Приазов'я з Бессарабії. На жаль, це майже все, що ми знаємо про своє коріння. Мій батько був оголошений «ворогом народу» через своє походження, і всю родинну спадщину, всі документи та відомості про рід забрали НКВД. Тому багато чого було втрачено назавжди.

Наші предки оселилися в Приазов'ї, у селі В'ячеславка. Зараз, на жаль, це окупована територія. Старші люди розповідали, що під час переселення болгарам давали до тридцяти десятин землі на родину та невеликі підйомні гроші. Чи отримали таку допомогу мої прадіди, я не знаю. Але земельний наділ у нашої родини був. Саме на цій землі мій батько збудував великий будинок, який згодом радянська влада забрала під сільську раду.

Мої батьки походили з різних родів. Батько був із давнього роду Русевих. Вони жили в тому ж селі, але були небагатими. Моя мама належала до роду Пейчевих. Вона рано осиротіла: і батько, і мати померли, коли вона була ще дитиною. Виховував її дід. Про нього я знаю більше. Він був дуже заможною людиною. Мав великі стада худоби, багато корів. Тому, коли заручили моїх батьків, мама вважалася багатою нареченою. Татові тоді було чотирнадцять років, мамі – п'ятнадцять. Рік вони залишалися зарученими, чекали, поки батько підросте. Коли йому виповнилося п'ятнадцять, мама перейшла жити до його родини.

Дід дав їй у придане п'ять десятин землі та п'ятдесят голів худоби. Але найбільшою цінністю були не земля і не корови. Він передав багато жіночих прикрас – золоті й срібні браслети, намиста, що переходили з покоління в покоління по жіночій лінії. Були й дукати – великі срібні монети, зібрані в кілька низок. Таке придане вважалось великою родинною цінністю.

Коли батьки одружилися, ніхто ще не знав, що їхнє життя так зміниться.

Я майже не пам'ятаю батька. Народилася у 1936 році, а вже у 1937-му його заарештували як «ворога народу». У мене залишилася лише одна фотографія, де він разом із мамою та трьома моїми старшими братами.

Мене завжди цікавило, куди поділися всі ті родинні коштовності, які мама отримала в придане. Пізніше я дізналася, що коли прийшли забирати діда, бабуся встигла сховати кілька найцінніших речей. Вона загорнула їх у хустку й поклала під перевернутий, старий жбан для молока. Той жбан був тріснутий і лежав догори дном. Люди, які проводили обшук, навіть не подумали туди зазирнути. Так вдалося врятувати бодай частину родинного спадку.

Потім, під час війни в родині знову були то обшуки, то щось мінялося на їжу. І те, що залишилося, теж десь зникло. Тому сьогодні я майже нічого не можу передати своїм дітям із того, що належало нашому роду. Залишилися лише вишиті речі. Для молоді дівчини це було обов'язковою частиною посагу. У мене збереглися вишиті наволочки на маленькі подушки та невеличка серветка під чашку. На ній орнамент виконаний болгарським хрестом.

У нашій родині часто згадували війну, голод, репресії та колективізацію. Особливо багато говорили про мого батька. У селі його називали Добрічкуля – доброю людиною. Він справді допомагав усім. Був високий, сильний, працьовитий. Коли хтось будувався чи потребував допомоги, його завжди кликали. Іван Миколайович нікому не відмовляв. На той час у нього вже було троє синів. Найстарший народився у 1924 році, другий – у 1926-му, третій – у 1927-му. Я з'явилася значно пізніше, у 1936 році. Коли батько почав будувати власний будинок, попросив людей допомогти. І на допомогу прийшло майже все село, адже в болгарів досі існує така традиція – будувати всім селом. Уже починалася колективізація, людей змушували вступати до колгоспів, але в неділю після церкви вони все одно приходили допомагати.

За кілька таких неділь збудували великий будинок. Його називали п'ятистінком. Ділянка була під схилом, але сам будинок звели так, як було прийнято у болгар. Він складався з двох частин. Перша, ближча до вулиці, була парадною. Саме там приймали гостей, святкували весілля, ювілеї, проводили

поминальні обряди. Це була найбільш ошатна частина дому, куди вели гостей через головний вхід. Друга частина була житловою. Там мешкала родина господарів. Вона складалася з кількох кімнат, а також обов'язково мала «дам» – приміщення, яке можна порівняти з українською літньою кухнею. На відміну від окремої літньої кухні, «дам» був прибудований до хати. Це було дуже зручно: не потрібно було виходити надвір, щоб готувати їжу чи виконувати господарську роботу. Пізніше до будинку прибудували великий господарський блок для худоби. У 1929 році батько завершив будівництво.

Представники влади приходили, хвалили його, говорили, який він хороший майстер, дякували за допомогу іншим людям. А вже через рік цей самий будинок у нього забрали. Сільській раді потрібне було приміщення, а це був один із найкращих будинків у центрі села, неподалік тракторної бригади. Батькові прямо сказали: або він віддає будинок, або його родина може не вижити. Він погодився. Після цього ми жили фактично в господарських приміщеннях, поруч із худобою.

А потім настав Голодомор.

Сьогодні інколи сперечаються, хто найбільше постраждав від голоду – українці чи представники інших національностей. Я можу сказати лише те, що чула від мами та братів: потерпали всі. Поруч із нами були татарські села, гагаузькі села, болгарські села – і голод зачепив усіх однаково.

Наша родина вижила лише тому, що в 1932–1933 роках батько разом із трьома родичами поїхав на Донбас. Там вони випасали отари овець, робили сир і бринзу та потайки передавали продукти додому. Саме завдяки цьому наша сім'я пережила ті страшні роки.

У 1935 році батько повернувся до села. Голова колгоспу, який був нашим далеким родичем, знав, якою працьовитою людиною був батько. Він майже не спав, працював від світанку до ночі, міг лягти опівночі й піднятися о четвертій ранку. Голова запропонував йому роботу в колгоспі й пообіцяв родині допомогти, щоб ми мали дах над головою і вийшли з того приміщення для худоби. Мій батько погодився: «Якщо в мене знову буде дім, я готовий

працювати». Тоді голова сказав, що може оформити його на роботу й дати можливість викупити той самий будинок, який колись у нього відібрали. На той час сільрада вже переїхала до іншої будівлі. Фактично батькові запропонували викупити власну хату. Він погодився. Працював неймовірно багато. Мама казала, що інколи бачила його лише вночі, коли він приходив додому на дві-три години поспати. До 1936 року він уже виплатив за будинок і зміг купити корову та коня. Для того часу це було великим досягненням. Але саме це стало для нього небезпечним. Люди бачили, що він почав жити заможніше, але мало хто замислювався, якою ціною це давалося.

У 1937 році трійка НКВД, до якої входили навіть його далекі родичі, оголосила його ворогом народу. Його звинуватили в антирадянській діяльності та навіть у нібито підготовці замаху на Сталіна. Де Сталін, а де наша В'ячеславка... Батька забрали раптово. Він навіть не встиг попрощатися з родиною. Так я залишилася без батька.

Після арешту батька в 1937 році життя нашої родини змінилося назавжди. Мама ніби почорніла від горя. Навіть мої діти пам'ятають її лише в чорному одязі. Для неї це був довічний траур. У болгар є традиція: якщо людина була справді дорогою, за нею можуть носити жалобу все життя. Мама саме так і зробила. Вона так і не змогла змиритися з тим, що сталося. У 1963 році, вже змучена хворобами й самотністю, вона вирішила, що більше не хоче боротися. У неї були важкі проблеми з венами, постійні кровотечі. Після чергового загострення вона просто відмовилася лікуватися. Лягла і тихо пішла з життя.

Але до того були ще роки війни.

Наш будинок стояв у центрі села, на великій дорозі. Він був одним із найбільших на вулиці. Саме тому під час окупації його обрали для розміщення німецьких офіцерів. Першими там оселилися військові разом із польовою кухнею. Офіцери зайняли парадну частину будинку – ту, де колись приймали гостей і святкували родинні події. Нас же знову виселили до господарських приміщень біля худоби. Так ми прожили майже три роки.

У будинку працювали кухня та пральня. Біля нього постійно сушили великі

білі простирадла. Одного разу вночі хтось їх украв. Ніхто не знав, хто саме. Зникло кілька штук – сім чи десять. Наступного дня один із фельдфебелів вирішив, що винна моя мама. Він жорстоко побив її, вимагаючи зізнатися, де вона сховала простирадла. Мама плакала і повторювала, що нічого не брала. Я добре пам'ятаю ту ніч. Була гроза, і мама весь час перебувала з нами. Вона нікуди не виходила. Але їй не повірили. Маму заарештували і замкнули в підвалі школи, який використовували як тимчасову в'язницю. Через кілька днів злодія знайшли на іншому кінці села. Виявилось, що це був місцевий п'янчужка. Та навіть після цього маму не відпустили одразу. Їй постійно нагадували: «Ти ж дружина ворога народу. Чому не хочеш із нами співпрацювати?» Обіцяли повернути будинок, землю, худобу. Казали, що дадуть усе, якщо вона погодиться допомагати окупаційній владі. Мама відмовилася. Вона сказала: «Я не буду співпрацювати ні з тією владою, ні з цією. Робіть зі мною що хочете». Саме після цих слів її залишили під арештом ще довше.

Згодом сталася нагода втекти. Одного дня охоронці через якусь метушню забули замкнути двері. Старша жінка, яка сиділа разом із мамою, помітила це. Вона тихенько вийшла і вивела інших. Так мама повернулася додому. Але ще майже пів року переховувалася. Наприкінці нашого двору була річка, а за нею починалася велика посадка. Саме там вона ховалася від німців, боячись, що її знову знайдуть і вже не відпустять.

Ми залишилися з бабусею. Бабуся майже не бачила на одне око, але була дуже мудрою жінкою. Вона помітила, що німці бояться заразитися від місцевих. Тоді почала зав'язувати білу хустку так, ніби приховує важку хворобу ока. Люди говорили, що в неї якась небезпечна інфекція. Німці обходили її стороною. Так ми й виживали.

Староста села був нашим далеким родичем. Люди інколи засуджували його за співпрацю з окупантами, але правда була складнішою. Німці поставили йому умову: або він погоджується бути старостою, або починаються розстріли, обіцяли розстрілювати кожного третього в кожному третьому дворі. Йому

дали декілька днів на роздуми. Селяни самі просили його погодитися, бо боялися за свої родини. На третій день він прийшов до комендатури і сказав, що буде старостою. Пізніше люди згадували його як чесну людину. Якщо когось можна було врятувати чи викупити, він намагався це зробити. Домовлявся, збирав допомогу, шукав спосіб урятувати людей. Можливо, саме тоді зникли останні родинні коштовності. Але, якщо це допомогло комусь вижити, значить так мало бути.

Другий випадок із німцями я пам'ятаю особливо добре. У нас квартирував інший офіцер. На відміну від багатьох інших, він повадився спокійно. Мама вже повернулася додому. Після втечі та поневірянь вона почала кульгати на праву ногу. Хвороба вен тільки посилилася. Одного дня офіцер покликав її. «Приведи кіндер», – сказав він. Мама взяла мене за руку, і ми зайшли до кімнати. На столі стояли їжа, шнапс, якісь наїдки. Ми стояли біля дверей і не розуміли, навіщо нас покликали. Тоді він дістав фотографію. На ній були його дружина і троє дітей. Він показав на фото, потім на мене і сказав: «У мене теж є кіндер»: і на пальцях показав, що три. Після цього простягнув мені плитку шоколаду. Я розгубилася. Подивилася на маму. Вона мовчала. Тоді він усміхнувся і жестом показав, щоб я брала.

Для мене, голодної дитини війни, той шоколад здавався чимось неймовірним. Я схопила його і втекла до дверей.

Коли мама повернулася до кімнати, вона розділила плитку на десять маленьких шматочків. І щодня давала по шматочку мені та двом братам. Так той шоколад став для нас маленьким святом серед війни.

Той офіцер, який колись дав мені шоколад, ще деякий час жив у нашому будинку. Але вже у 1943 році стало зрозуміло, що фронт наближається. У селі з'являлося дедалі більше військових, техніки, людей у різній формі. Чулися різні мови. Всі розуміли: щось змінюється.

Одного дня мама повернулася з Ногайська, тепер це Приморськ. Вона ходила туди міняти речі на продукти, щоб прогодувати нас. Жили дуже важко. Попри те, що в нашому дворі працювала польова кухня, взяти звідти навіть

шматок хліба було неможливо. За це могли не лише побити, а й розстріляти.

Уже навесні сорок третього ми відчули, що наближаються бої. У селі стало багато машин, військ, офіцерів. У нашому будинку фактично розміщувався штаб. Одного вечора мама купала мене. Мені було сім з половиною років. Вона десь знайшла старі вагони, нагріла воду і мила мене. Бабуся вийшла надвір годувати птицю при польовій кухні, бо це поставили їй в обов'язок. Раптом на вулиці здійнявся страшенний галас. Кричали люди, сигналили машини, всі кудись бігли. Двері різко відчинилися. До хати вбіг офіцер і наказав: «Kommen! Uсі kommen!» Мама почала пояснювати, що купає дитину, але він лише крикнув: «Schneller!»

Мене, мокру, витягли з ваганів. Мама накинула на мене якусь тканину, і нас вивели на подвір'я. Там поставили біля стіни. Навпроти стали четверо озброєних солдатів. Я була маленька, але зрозуміла: відбувається щось страшне. Мама притиснула мене до себе, намагаючись закрити своїм тілом. Мені було холодно, я тремтіла від страху. Солдати підняли гвинтівки. І саме в ту мить повз двір промчала підвода. Хтось із німців щось гучно крикнув. Поруч із ним був перекладач – місцевий чоловік. Офіцер почув крик, різко розвернувся, і вся команда кинулася геть. Вони перестрибнули через паркан і побігли в бік села. Ми так і залишилися стояти біля стіни. Не розуміли, що сталося. Тоді той чоловік, який проїжджав повз, сказав: «Дякуйте Богові. Червоні вже на тому кінці села». Саме так ми врятувалися. Це один із найстрашніших спогадів мого дитинства.

Після визволення села почала працювати школа. Усі діти навчалися разом. В одному класі могли сидіти і семирічні, і старші. Не вистачало ні вчителів, ні підручників. Ми писали на зворотному боці військових листівок та різних паперів, які залишилися після війни. У школі був навіть окремий предмет – каліграфія. Писали перовими ручками, старанно виводячи кожну літеру. Усі знали, що я – донька ворога народу. Але навчалася я дуже добре. Особливо легко мені давалися математика та інші точні науки. Згодом до мене почали приходити однокласники. Просили дати списати домашнє завдання. Бувало, я

вже сплю, а хлопці стукають у вікно: «Надіє Іванівно, дайте, будь ласка, Пашин зошит». Мама передавала мої зошити, а вони переписували.

Минуло багато років, і коли я приїжджала в село на весілля чи ювілеї, колишні однокласники сміялися: «Пам'ятаєш, як ми до тебе ходили математику списувати?» Хтось із них став головою колгоспу, хтось – керівником, але всі пам'ятали ті шкільні роки.

Іноді я думаю: радянська влада мала дивне почуття гумору. З одного боку, я була донькою «ворога народу». Це тавро переслідувало мене все дитинство. А з іншого – саме мене обрали головою ради дружини школи. Навіть зараз не можу зрозуміти, як це поєднувалося.

Та найбільше мені запам'ятався не цей статус, а голод. У 1947 році знову було дуже важко. Ми знали, які трави можна їсти, які можна молоти на борошно, а які непридатні навіть для худоби. Моя онука й сьогодні іноді питає: «Бабусю, а яку траву можна було їсти?» І я досі пам'ятаю. Пам'ятаю, як мама просила мене пройтися селом із маленьким бідончиком. Може, хтось дасть трохи молока чи хоча б відвійок. Удома лежав старший брат Дмитро. Він працював ковалем у колгоспі, а від голоду вже опухав. Одного разу я почула, як мама сказала бабусі: «Якщо Паша помре, буде не так боляче, як якщо помре Митя». Вона любила нас усіх однаково. Просто розуміла: брат був дорослим чоловіком і тримав на собі родину.

Мати часто мене просила піти селом та випросити в людей щось поїсти. Люди мене знали. Їхні діти вчилися зі мною, списували в мене уроки. Але коли бачили мене з бідончиком, часто мовчки заходили до хати і зачиняли двері. У кожного була своя біда.

Одного разу я не знайшла нічого. І тоді ввечері залізла на город до далекої родички. Я знала, що напередодні вона посадила картоплю. Пам'ятаю ту землю, свіжі рядки. Я викопувала картоплини руками й їла їх просто сирими, брудними. Кілька штук поклала в бідончик і принесла додому. Коли мама спитала, де взяла картоплю, я збрехала: «Знайшла по дорозі». А наступного дня та жінка прийшла до нас і сказала: «Надю, твоя Паша з'їла мою картоплю». І

навіть тепер, через стільки років, я пам'ятаю той сором і той голод.

Після голоду 1947 року ми все ж вижили.

Старший брат Дмитро отримав можливість поїхати працювати на відбудову заводів. Тоді країні були потрібні молоді робітники. Разом із ним поїхав і брат Саша. Він навчався у ФЗУ, здобув професію, і обидва влаштувалися на «Запоріжсталь», у мартенівський цех. Саме тоді мама сказала Дмитрові: «Забери Пашу. Бо вона тут загине. А там, може, виб'ється в люди». Так я опинилася в Запоріжжі.

Ми приїхали на Кічкас. Там був знаменитий дев'ятий будинок – чоловічий гуртожиток. П'ять поверхів, самі чоловіки, переважно молоді. Після зарплати чи авансу там траплялося всяке: і сварки, і бійки. Брати привезли мене до себе. У кімнаті жили п'ятеро чоловіків. Я стала шостою. Мені було чотирнадцять років. Донька потім не раз питала: «Мамо, а де ж ти спала?» А я сміюся і кажу: «Де було місце». Якщо хтось працював у нічну зміну, я спала на його ліжку. А коли всі були вдома, посеред кімнати ставили три стільці, і я якось влаштовувалася на них. Так прожила два роки. Навчалася в дев'ятому та десятому класах.

Найважче було те, що я майже не знала російської мови. У нашому болгарському селі всі говорили по-своєму, і коли я приїхала до міста, майже нічого не розуміла. Перший рік практично мовчала. Багато читала, намагалася слухати людей, вчила слова. Хотілося навчитися говорити так, щоб мене розуміли. Але відчуття самотності не полишало. Я була болгаркою, чорнявою серед руських дітей. Говорила інакше. Жила в чоловічому гуртожитку. Через це про мене ходили різні плітки.

Брати дуже мене берегли. Навіть привітатися із хлопцем без їхньої уваги було непросто. Та попри все я добре вчилася. Потім працювала, будувала власне життя. Навіть коли стала дорослою, часто поверталася подумки до того часу. Пам'ятаю Козлиний парк на Кічкасі. Кажуть, так його називали тому, що там чоловіки любили грати в доміно – «забивати козла». Пізно ввечері я ходила через той парк сама. І мене ніхто не чіпав. Люди казали: «Це наша йде».

І цього було достатньо.

Життя складалося непросто, але я завжди намагалася йти вперед. Коли після смерті Сталіна почалася відлига, а згодом прийшли інші керівники держави, одна рана все одно залишалася відкритою. Я була донькою «ворога народу». Це відчуття супроводжувало мене все життя. Можливо, я навіть передала його своїм дітям. Бо сама не плакала, коли згадувала ті події, а вони плакали. Люди в селі часто говорили, що батько був невинний. І з часом я зрозуміла, що повинна дізнатися правду.

Приблизно у 1973 році я написала листа до найвищих радянських інстанцій. Саме тоді почали з'являтися публікації про реабілітацію людей, репресованих у 1937 році. Я описала історію нашої родини й попросила переглянути справу батька. Здається, я була єдиною людиною з нашого села, яка наважилася це зробити. І несподівано отримала відповідь. Мені повідомили, що справу розглянуть і дадуть офіційне роз'яснення. Через кілька місяців мене викликали до обкому партії. Пам'ятаю чоловіка з дуже уважним, колючим поглядом. Він поставив мені кілька запитань про родичів. Називав прізвища людей, про яких я навіть не чула. Так я вперше дізналася, що у мого діда були брати. Один із них закінчив Петербурзьку інженерну академію і будував мости. Я сиділа і думала: ці люди знають про мою родину більше, ніж я сама. Тоді я сказала: «Я не шукаю чужих таємниць. Я хочу знати, ким був мій батько. І хочу, щоб мої діти знали, що він не був ворогом народу». Зрештою мені показали документи. У них було написано, що Іван Миколайович Пейчев помер у таборі в 1942 році. Після цього йшов довгий перелік діагнозів. Я навіть не намагалася їх рахувати. Пам'ятаю лише головне слово – дистрофія. Дистрофія всього організму. Так я дізналася, як загинув мій батько. Пізніше в запорізькій газеті надрукували невелику замітку про його реабілітацію.

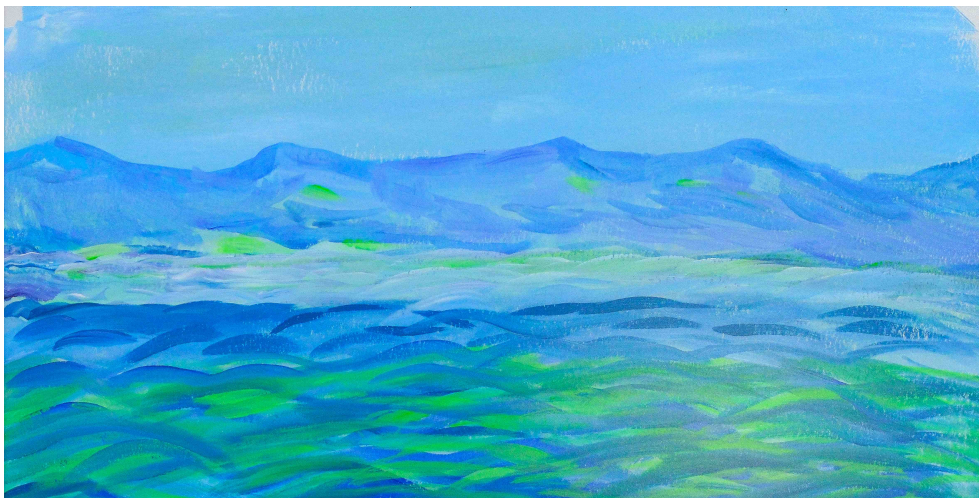
Я привезла ту газету до В'ячеславки. Показала братам. І тоді мій найстарший брат Микола сказав: «Дякую тобі. Ти єдина, хто це зробив». Для мене ці слова означали дуже багато. Адже все життя радянська система робила все можливе, щоб ми забули своє коріння, втратили пам'ять про рід і не могли

передати її дітям та онукам. Але пам'ять усе одно залишилася.

Після цього я вже працювала, а згодом виборола собі можливість навчатися, бо як дитина «ворога народу» я не мала направлення із заводу. Я домоглася цієї путівки, якщо так можна сказати, і здобула освіту, а далі працювала на серйозних, великих посадах. Пів нашого медичного університету – це фактично мої будівлі, бо я працювала проректором. Обласний будинок профспілок теж був у сфері моєї відповідальності. Якщо згадати охоронну сигналізацію в колишньому обкомі партії, а нині в обласній адміністрації – це також робило наше управління. Тож я можу сказати, що зустріла чоловіка, гідного мене. У мене двоє дітей, якими я пишаюся, і онуки, яким я дуже рада і які продовжують наш рід.

Я хочу завершити це інтерв'ю словами, які кажу своїм онукам: я була свідком минулої війни і є, як кажуть, свідком перемоги. Тому я обов'язково дочекаюся перемоги України в цій війні. Усе в нас буде добре.

Моя родина на цій землі – це історія про силу роду, пам'ять і майбутнє. Бо ми для цього і живемо: щоб наші нащадки жили краще за нас – яскравіше, а головне, в любові й мирі.

Авторка: Коломієць Катерина

Світлана Коваленко

Мене звати Світлана Василівна Коваленко. Сьогодні я очолюю міську грецьку організацію «Геліос». Це сталося не випадково, адже в нашій родині завжди говорили про походження. Я знала, що наполовину гречанка, а друга половина моєї родини – польського походження, по маминій лінії.

У мене така родина, що якби це Дике Поле, на якому ми живемо, могло говорити, то, мабуть, говорило б голосами наших предків – грецькими, болгарськими, татарськими, польськими. Тут переплелось багато культур і мов.

Коли заселяли Дике Поле, сюди приходили переселенці. Це були й запорозькі козаки, і переселенці з Криму. За часів Катерини II був виданий указ про переселення християнського населення Криму. Офіційно – нібито для збереження віри, але справжня причина була іншою: потрібно було заселити ці землі.

Греків, болгар, молдаван та представників інших народів переселили на ці землі. Суворов отримав доручення організувати це переселення. Катерині неодноразово дорікали європейські послы, що ці землі незаселені. Є навіть відома історія про «потьомкінські села», коли під час подорожі імператриці іноземним гостям показували бутафорські поселення, щоб справити враження освоєного краю.

У 1778 році греків переселили на Донецький кряж. Прибули вони туди в листопаді. Земля була майже незаселена. Люди копали землянки, помирали від холоду й голоду, гинула худоба. Попереду була довга зима, провізії бракувало. Це були фактично покинуті люди. Але вони виявилися дуже стійкими. Їх селили великими групами. Смертність була високою. Проте люди вижили й поступово облаштували своє життя.

Моє коріння пов'язане із селом Богатир на Донеччині. Саме там жили мої прадід і прабабуся, дідусь і бабуся. У селі всюди була дата заснування – 1778 рік. Це означало початок нового життя після переселення. Назву «Богатир»

пов'язують із образом вершника, що мчить попереду. Поруч виникали й інші села.

Цікаво, що греків селили за мовним принципом. У кримських греків сформувалися дві мовні групи. Одна зберегла грецьку основу – це румеї. Інша зазнала сильного впливу тюркських мов ще в Криму – це уруми. Тому урумська мова містить багато тюркських коренів. Новогрецька та румейська досить близькі між собою, а от урумська значно відрізняється через тривале співіснування з кримськотатарським середовищем.

Після переселення з'явилися села Богатир, Константинополь, Улакли та інші. Уже за назвами можна зрозуміти, хто там переважно оселявся. Попри мовні відмінності люди жили дружно. Моя бабуся знала і урумську, і румейську, і навіть новогрецьку. Вона могла однаково легко спілкуватися і з урумами, і з румеями.

Моя родина оселилася на Донеччині. Бабуся працювала старшою медичною сестрою в Богатирі, дід був пасічником. Їхні батьки були звичайними селянами, як і попередні покоління. Але традиції в нашій родині завжди дуже берегли. Саме тому сьогодні я опікуюся грецькою спільнотою. Для мене важлива пам'ять про предків. Хоча, звісно, ми значною мірою асимілювалися. Ми живемо в Україні, мої діти вже не говорять ані урумською, ані румейською, ані новогрецькою. Я намагаюся передавати цю пам'ять дітям і онукам. Вони знають нашу історію і навіть допомагають мені в роботі товариства «Геліос».

До Запорізької області наша родина потрапила через батька. Він був військовим. Під час Другої світової війни його призвали просто з Кримського медичного технікуму. Він пройшов усю війну, а вже після неї, будучи кадровим офіцером, отримав призначення до Запоріжжя.

Моя мама була з Алмати. Її родина – поляки. Вони також пережили переселення. Колись їх виселили з Поволжя. Дід посадив на підводу сімох дітей і вирушив до Казахстану. Так вони опинилися в Алмати, у селищі Тастак, яке сьогодні вже стало частиною міста. Там батько познайомився з мамою. Він

після поранення лежав у госпіталі. Згодом вони одружилися, і мама переїхала з ним до Запоріжжя.

Наше прізвище – Коваленко. Але це окрема історія. Насправді це не давнє грецьке прізвище нашого роду. Колись прізвище моїх предків було Гагорас. У радянські часи багато представників національних меншин втрачали свої родові прізвища. Так сталося й у нашій сім'ї. Я не змінювала прізвище після одруження. Знала історію свого роду і хотіла зберегти хоча б ту ниточку пам'яті, яка залишилася.

Історію родини мені найбільше передала бабуся Олімпіада Василівна Коваленко. Вона закінчила фельдшерсько-акушерські курси в Катеринославі й була дуже освіченою людиною.

У нашій родині особливе ставлення до імені Василь. У греків святий Василій має велике значення. Тому майже в кожній родині є Василь або Василина. Моя бабуся була Василівна, дід – Яків Васильович, батько – Василь Якович, а я – Світлана Василівна. Саме бабуся багато розповідала про минуле. Дід був людиною небагатослівною. Він із тринадцяти років займався бджільництвом. Його молодша сестра навіть викладала грецьку мову, ще до того, як після війни закрили грецькі школи.

У нашій родині дотримувалися традицій не лише в їжі чи святкуваннях, а й у вихованні. Для греків дуже важливо, що скажуть люди. Я добре пам'ятаю, як приїжджала до села школяркою чи студенткою і завжди відчувала, що за моєю поведінкою стежать. Тому намагалася поводитися так, як належить у грецькій родині. Усі ці традиції передала мені бабуся. Колись я добре знала місцеву грецьку мову, потім забула, а тепер знову намагаюся відновлювати ці знання.

Сьогодні Федерація грецьких товариств України багато робить для збереження румейської та урумської мов, адже це окремі культури, які довго залишалися поза увагою.

Ким я відчуваю себе сьогодні? Звичайно, українкою – з грецьким корінням. Так само відчувала себе й моя мама. У нашій сім'ї говорили російською, так склалося історично, особливо в Запоріжжі. Але це не змінює того, що ми

завжди жили в Україні й вважали її своєю Батьківщиною.

Я дуже відчуваю зв'язок із місцями, звідки походить моя родина. Там живуть мої родичі, там поховані предки. Із Кримом цей зв'язок теж сильний. Багато назв сіл на Донеччині повторювали назви кримських поселень. Люди сподівалися колись повернутися. Дехто навіть знаходив там будинки своїх предків.

Коли я бувала в Криму, спеціально їздила місцями, пов'язаними з історією греків. У Судаку, Керчі та Бахчисарайському районі дуже багато слідів грецької присутності.

Після повномасштабного вторгнення історія переселення нашої родини звучить зовсім по-іншому. Села Богатир і Константинополь сьогодні фактично зруйновані. Для нас це особистий біль. І це не лише грецький біль. Це біль усіх людей, які втратили свої домівки. Наша українська земля багатонаціональна. Тут живуть представники багатьох народів, але сьогодні нас об'єднує спільна трагедія.

Тому для мене історія нашої родини – це історія багатонаціональної України. Коли хтось говорить про «чисте» походження, я ставлюся до цього скептично. Дике Поле завжди було місцем зустрічі різних народів. У кожній родині знайдеться своя складна й багатожарова історія. Саме так я сприймаю і свою сім'ю, і Україну.

Тетяна Туманян

Мене звати Тетяна Сергіївна Туманян. Я родом із Вірменії, нині проживаю в Запоріжжі. Родина в нас досить велика, і можна сказати, що наша сім'я – це своєрідний мікс національностей. Бо в родині є вірмени, росіяни, а мій тато походить із Грузії. Тому на нашу сім'ю накладається відбиток усіх цих культур. Знаєте, такий культурний мікс, я думаю, додає своїх барв родині.

Ми з міста Кіровкакан, зараз це місто називається Ванадзор. А переїхали в Україну ми у 1993 році. Переїхала моя молода сім'я разом із родиною моїх батьків. Оселилися ми в мальовничому селі Запорізької області – Новоукраїнці. І відтоді живемо тут.

Те, що вдалося перевезти, коли виїжджали... Бо все ж таки важко було переїхати з однієї країни в іншу, та ще й на таку далеку відстань. Великі речі перевезти ми не могли. Але з нами були ікони, вірменські ікони, які зберігалися в нашому домі. На жаль, зараз будинок, де були ці раритети, знаходиться в окупації, і вивезти їх не вдалося.

Через війну у Вірменії держава тривалий час перебувала у дуже важких обставинах. І через війну, і після землетрусу ми опинилися в складному становищі. Тоді мої батьки й ухвалили рішення переїхати. Тато виїхав раніше за всіх. Він шукав місце, де для всієї родини буде якнайкраще. І знайшов його. Потім повідомив нам: «Повезу вас у рай». Саме так було сказано. І коли ми приїхали, перше враження справді було таким. Коли ми опинилися в самому селі... А ми ж із міста переїхали в село. Це теж був певний виклик, бо містянам доводилося адаптуватися до сільського життя. Але ми це витримали – завдяки нашому бажанню і людям, які були поруч. Селяни були дуже відкриті й допомагали нам. Звісно, ми долали мовні відмінності. Але, як я вже сказала на початку, ми така метанаціональна родина, і говорили не лише вірменською, а ще й російською. Тому спілкуватися з людьми в селі нам було неважко.

Але мовне питання для мене стало гострим, коли я пішла працювати до школи. Бо на той час так солов'їною, як зараз, я ще не спілкувалася. І був

випадок, коли одна учениця поскаржилася мамі й сказала: «Я не розумію цю вчительку, що вона говорить». Для мене це стало справжнім викликом, і я зрозуміла, що треба працювати над собою.

Був навіть випадок, коли я зайшла до вчительської й сказала російською: «Добрий день». І вчителька української мови мені сказала: «Тетяно, послухай, як лагідно звучить українською “добрий день”, як м’яко». Тоді я якось не сприйняла це серйозно. А зараз розумію, про що вона говорила, і повністю погоджуюся – дійсно м’яко й мелодійно.

Однозначно сьогодні я відчуваю себе вірменкою, але вже з такою, знаєте, українською аурою. Бо ми багато років живемо тут родиною, і, звісно, відбулася певна асиміляція із суспільством, у якому ми живемо. Ми переймаємо багато традицій, які стають цінними і для нас. Але, знаєте, як кажуть: «Чужого навчайтеся, але свого не цурайтеся».

Перший період після переїзду був більше про вау-ефект – знайомство з новим, нова атмосфера, нові люди. Але буквально через п’ять років дуже сильно відчулася ностальгія за батьківщиною. І їжа не така, і вода не така. І перше, що ми просили в родичів, коли вони мали до нас їхати: «Привезіть води».

Звісно, ми спілкуємося з родичами, які залишилися у Вірменії. Але розуміємо, що світ, у якому ми існуємо сьогодні тут... Наша маленька Вірменія – це церква, це наша громада, наші люди. Ми намагаємося зберігати традиції, але все одно середовище, український простір навколо нас накладає свій відбиток. І це теж певне збагачення.

Я навчалася у Вірменії в медичному університеті, але через переїзд сюди довелося призупинити навчання. В Україні так склалося, що я не продовжила медичний напрям, а стала педагогом. І педагогом я стала завдяки запрошенню саме школи в селі. Коли побачили, як я просто запрошую дітей додому, готую з ними сценарії, щось пишу, організовую, – мені запропонували стати вчителькою, бо побачили, що в мене це добре виходить. І до сьогодні я працюю вчителькою. Уже маю 25 років педагогічного стажу. Тому іноді думаю:

можливо, якби залишилася вдома, то ходила б у білому халаті й рятувала людей. А сьогодні я теж маю дотичність до людей – тільки більше до їхнього освітнього зростання.

Що стосується особистого життя і розуміння історії свого народу та того, що зараз переживають українці, – ти бачиш певні паралелі. І вже розумієш, яку позицію потрібно займати сьогодні тут. І ми її займаємо. Активну позицію.

Я щиро вірю, що Україні вдасться відстояти своє право на незалежність. І що так і буде. А ми, звісно, всіляко цьому допомагаємо.

Важко сказати, чи були б мої прадіди задоволені тим, як ми живемо тут зараз. Якщо навіть брати мого тата – він був людиною більш суворих правил. І наша сьогоднішня вільна думка, мабуть, не була б для нього такою вже прийнятною. Він був більш консервативний – як це традиційно ведеться у вірменських сім'ях. А зараз я, звісно, думаю трохи інакше, навіть як жінка.

Своїм дітям я б хотіла передати головне – щоб вони вирости людьми. От саме людьми, з усім сенсом, який вкладається в це слово. З правильними цінностями, пріоритетами, повагою. Я думаю, що справжні вірмени – це ті, хто поважає традиції, старше покоління і відчуває відповідальність за своє рідне. Але, живучи тут, в Україні, я й своїх дітей виховувала так: якщо ми тут живемо, п'ємо тут воду і їмо тут хліб, то маємо поважати традиції цього народу. Саме так у нашій родині й відбувається.

Моя родина на цій землі – це, я думаю, історія про віру. Про віру в себе, у людей поруч. І про віру у Всевишнього, який тримає нас і допомагає долати всі труднощі.

Юлія Павлова

Мене звати Юлія Павлова. Я народилася і прожила більшу частину свого життя у місті Запоріжжя. Моє походження має грецьке, урумське, якщо бути точною, коріння.

У дитинстві, коли мені було 4–6 років, я дуже пишалася тим, що в мене є прадід Христафор, і він – справжній давній грек. Мені здавалося, що ні в кого такого більше немає. І я була впевнена, що він справді давній, тому що був дуже старенький. Він жив у селі Новомлинівка. Тоді це був Куйбишевський район, зараз – Розівський. І потім, уже в дорослому віці, коли я трохи досліджувала історію свого коріння, виявилось, що десь у 1800-х роках цих греків виселили з Бахчисараю, і вони оселилися на сході Запорізької області, майже на межі з Донецькою, на вільній землі, де й заснували село Новомлинівка. Що дивно – українською мовою там ніхто не володів. Старі люди, які прийшли туди, розмовляли саме урумською.

У моєму радянському дитинстві, звісно, про це ніхто нічого не говорив. Взагалі я про це нічого не чула. Але бачила, що старі люди там зовсім відрізнялися від тих міських бабусь і дідусів, яких я знала. Вони по-іншому виглядали – більш смагляві, з римськими носами. І розмовляли абсолютно незрозумілою мовою. Тобто старші люди, як мій прадід, були прямими носіями урумської мови. І мій дідусь російської, а тим більше української, так нормально й не вивчив. Розмовляв десь на рівні А1. Ніхто особливо не пояснював мені, що там відбувається, і це трохи лякало. Були старі жінки у довгих спідницях. Вони завжди ходили босі й усі палили. І жили дуже довго. Це були люди, яким було майже по сто років.

Коли у 90-х ця грецька історія набула голосу і стало більш зрозуміло, що це саме греки і що це окрема спільнота, з'ясувалося, що у моїх пращурів було чотири млини. Я так розумію, що вони стали заможними людьми. І все це було, звісно, до колективізації, індустріалізації й створення колгоспів.

Тоді ж у Маріуполі почалися будівництво і розвиток Азовсталі. Значна

частина молодших людей, приблизно віку мого дідуся, у 30-х рр. поїхала працювати саме туди.

Останнього разу я була в Маріуполі десь у середині лютого 2022 року. І мене здивувало, що тоді в місті всі написи були трьома мовами – українською, англійською і грецькою. Виходить, що діти й онуки тих людей уже масово їхали працювати на Азовсталь, бо варіантів було небагато: або адаптуєшся в колгоспі й виживаєш, або їдеш у місто. Потім – Друга світова війна, «сталінське диво», голод... Тому люди, в принципі, були змушені мігрувати до міста. Але мій дідусь залишився в селі. Він працював у міліції. У нього була, виходить, хороша цивільна робота з нормальним доходом. Вони були такими, можна сказати, заможними селянами: дідусь працював у міліції, бабуся – вчителькою. А старші уруми вже були пенсіонерами. Вони займалися ремеслами, щось майстрували, жили у своє задоволення і займалися дозволеним сільським господарством, яким могли займатися поза межами колгоспної діяльності.

Моя бабуся – українка. Там інша драматична історія. Вона зреклася свого українства і була вчителькою російської мови. Але вона була Галя з села Біленьке. І це, мабуть, чимось схоже на те, що я навпаки роблю зараз зі своєю українізацією.

Уже мої батько й дядько, їхні сини й онуки поїхали до Запоріжжя і там народжували своїх дітей.

І коли у 90-х про це стало можна говорити – про репресії, про людей, які гинули, тому що Сталін був нетерпимий до нацменшин, – стало зрозуміло, що багато хто не пережив 30-ті роки, інших підкосила Друга світова війна. Наскільки я зрозуміла, урумське населення не дуже хотіло приєднуватися до радянської армії. Чоловіки ухилялися, десь переховувалися, шукали способи не йти воювати. І коли село окупували німці – тут уже історія на рівні пліток – нібито частина людей співпрацювала із загарбниками. Але, можливо, це сприймалося як шанс. Тому що греки не були тією нацією, яку Гітлер хотів знищити.

Щодо якихось речей чи сімейних артефактів – на жаль, у мене нічого не

збереглося. Навіть світлин. Село було окуповане майже в перші дні повномасштабного вторгнення. Його ще трохи зачепило у 2014 році, але тоді люди якось жили далі. Усе, що було – старі речі, світлини, пам'ять – залишилося в тих хатах, у дідуся, прадідуся. Мені розповідали, що наші будинки розстріляли, тому що там жив мій дядько, а він був учасником АТО. І, власне, рік тому він загинув на цій війні. Коли прийшли російські окупанти, хтось одразу доніс, що там жив «атовець». Я не знаю, мабуть, там уже давно все зруйновано. Навіть ті старі світлини, які зберігалися у мене вдома, теж не вдалося врятувати. Коли почалося повномасштабне вторгнення, ми жили у Василівському районі [Запорізької області] й мусили дуже швидко евакуюватися. Тоді було не до світлин. Тому, на жаль, не збереглося нічого.

І я часто думаю про те, що люди нашого роду все життя кудись мігрували, намагаючись вижити. Особливо це відчувається зараз, коли ми живемо на Буковині. Тут родини по 700 років живуть в одному селі. Переходять у бабину хату, у прабабину хату, щось добудовують. І цей скарб поколінь зберігається. Чесно кажучи, це викликає заздрість.

Ми теж намагалися десь закріпитися, але постійно щось ставалося: евакуації, індустріалізація, війни. Коли Україна стала незалежною, з'явилася можливість повертати землю, займатися господарством, отримувати паї. І тільки це почало якось відновлюватися – знову війна, потім повномасштабне вторгнення, окупація. І знову земля роду, якщо так пафосно сказати, втрачена.

Родинну історію трохи розповідали мій прадід і дідусь, які це ще пам'ятали. А вже після загибелі дядька я познайомилася з нашою далекою родичкою, яка все це занотувувала. Вона володіє урумською мовою. Їй десь 60+. І вона розповідала значно більше.

Коли ці греки прийшли туди, це було фактично дике поле. Нічийна земля. Прийшли якісь наші прапрадіди зі своїми маленькими дітьми. Мій прадід або вже там народився, або був зовсім малою дитиною. У них була багатодітна родина. Мій прадід був одним зі старших дітей, а молодший брат ще був доволі активним у моєму дитинстві. Місцевість там не гірська, але кряжиста і вітряна.

Саме тому там і будували млини. Це фактично межа областей. І Маріуполь був тим містом, до якого всі їздили, бо до Запоріжжя треба було долати близько 250 кілометрів, а до Маріуполя – лише 40.

Ким я відчуваю себе сьогодні? Насамперед – українкою. Це, звісно, більшою мірою політичний вибір, але з різним корінням. Моя грецька гілка мені ближча й зрозуміліша, тому що я серед цих людей росла. Я проводила в тому селі кожне літо і дуже багато всього в себе ввбрала. Тому я – українка з різним корінням і дуже міцною грецькою гілкою. Я цікавилася урумською мовою, навіть знаходила її в якомусь застосунку, але так і не вивчила. Цим більше займається мій старший син. Він навчається на історика у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка і вже досліджує це як майбутній науковець.

Насправді я дуже сильно відчуваю зв'язок із місцем, де народилася, і дуже за ним сумую. Запорізька область для мене – це місце сили. Можливо, звучить пафосно, але це той рельєф, у якому мені комфортно. Та рослинність, та спека, якої мені страшенно бракує. Степи, простір, можливість дивитися, як небо зливається зі степом. Це моя природна середина існування.

Чи вплинула історія мого прадіда на моє життя і вибір? Не знаю. Але я багато думаю про цю неможливість пустити коріння. Наче перекотиполе – ми весь час котимося світом. І тільки вдається десь укорінитися – середовище знову тебе виштовхує. Але водночас мені здається, що люди мого роду завжди обирали бути вільними. І що жага до свободи в нас сильніша за потребу будь-якою ціною триматися за землю. Свобода, схоже, для людей нашого роду – важливіша, ніж вростання корінням у ґрунт. Неможливість жити в окупації.

Я думаю, мої пращури дуже здивувалися б тому, як ми живемо зараз. Вони пережили часи Російської імперії, появу Радянського Союзу, колективізацію – епоху, коли все стиралося і люди навіть соромилися свого походження. І те, що це все досі зберігається, що має публічний голос, що моя дитина – принаймні старший син – досліджує своє урумське коріння з наукової точки зору, думаю, їх би дуже здивувало.

Своїм нащадкам я хотіла б передати розуміння того, хто вони є і яке мають коріння. Розуміння драматичної історії нашого роду й того, що допомагало нам вижити. І ще – що те, що працювало для моїх прапрадідів чи для мене, не обов'язково спрацює для них. Що вони завжди мають вибір. І що свобода – це справді найвища цінність.

Моя історія на цій землі – це, на жаль, історія про виживання. І, передусім, про збереження власної автентичності.

Авторка: Шумейко Олена

Яна Ясунас

Мій дід Володимир разом із матір'ю та сестрами переїхав з Орловської області Росії до України після війни, десь у 1947 році. Три його сестри з матір'ю поїхали до Херсонської області, а він подався до Запоріжжя – на відбудову Дніпровської ГЕС. Саме там він познайомився з моєю бабусею.

Бабуся переїхала до Запоріжжя разом зі своєю мамою та двома братами із села Андріївка Бердянського району Запорізької області. Причина переїзду і діда, і бабусі була одна – робота. Після війни в Орловській області роботи майже не було, та, думаю, і до війни теж. А в Україні тоді багато будували, тож дід поїхав саме сюди. Мабуть, на Дніпровській ГЕС можна було нормально заробити. Бабуся теж, думаю, переїхала в пошуках кращого життя. У її мами було троє дітей, їх треба було якось годувати. Бабусі вже було 18 років, вона могла працювати. Спочатку вони жили в Гуляйполі, а потім переїхали до Запоріжжя.

Я не знаю, як мій прадід Афанасій потрапив в Україну. А прабабуся Анна народилася в селі Андріївка. Як туди потрапила її родина – теж невідомо. Мама цією інформацією не володіє.

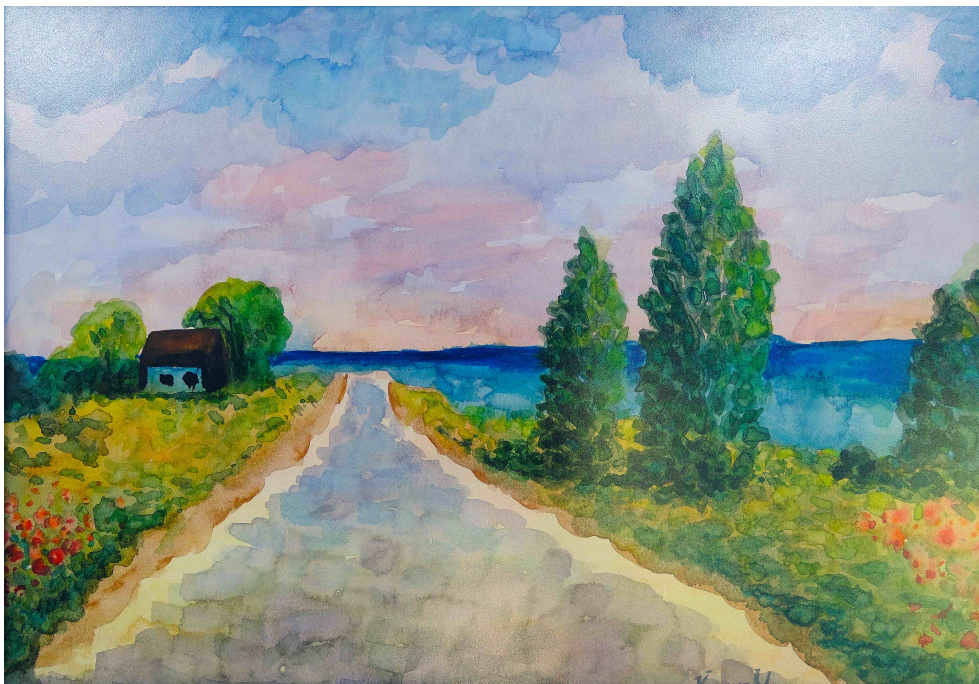
У мене збереглися дві старовинні фотографії: одна сімейна, де вони сидять у колі родичів, і одна весільна – там прадід і прабабуся ще молоді. Також у мене є ікона, якою їх вінчали, перстень, який видно на фотографії у прадіда Афанасія, і клаптик тканини – це внутрішня кишеня з весільної спідниці прабабусі. Ось такі речі залишилися в нашій родині.

Є ще інформація про діда і бабусю по батьковій лінії. Мій дід Олександр переїхав із литовського міста Мелагянай до Бобруйська, у Білорусь. Чому саме – я не знаю. Він був льотчиком і будучи курсантом проходив навчання в Запоріжжі, де й познайомився з моєю бабусею – українкою, родом із Запоріжжя. Познайомилися вони у 1941 році. Коли почалася Друга світова війна, дід Олександр воював льотчиком-винищувачем. Після війни вони з бабусею оселилися в Запоріжжі, хоча до того багато переїжджали по різних

військових частинах – за місцем служби діда.

Угорське місто Секешфегервар особливе для нашої родини – там народилися мій батько Михайло та мій дядько Леонід. Усього в мене троє дядьків по батьковій лінії, а батько був найстаршим.

І ще один цікавий момент. Якби я народилася в Литві, мій батько мав прізвище Ясунас, то моє прізвище було б Ясунайте. А мама після одруження стала б не Ясунас, а Ясунене. У Литві прізвища заміжніх жінок закінчуються на «-ене», а незаміжні доньки отримують форму на «-айте» або «-яйте». Сини ж мають те саме прізвище, що й батько. Але ми жили в Україні, тому ніхто прізвищ не змінював – ні мама, ні я. Бо це було б дуже незвично: у батька одне прізвище, у доньки – інше. Потім ще доведи, що ви родина. Ось така історія.

Авторка: Чурякова Ксеня

Резиденція «Діалог культур». Етнокомплекс «Українське село». 2026

З 8 по 14 травня 2026 року в етно-комплексі «Українське село» неподалік Києва відбулася арт-резиденція «Діалог культур». Двадцять представників національних спільнот Запорізького краю прожили разом сім днів, з яких шестеро професійних митців.

Резиденція мала назву «Діалог культур». І це була не просто гарна метафора. Це було завдання, з яким приїхали всі. Вона стала центральною подією всього проєкту. Якщо попередні етапи – творчі воркшопи, інтерв'ю, спільні зустрічі – закладали фундамент, то саме тут проєкт мав вийти на свій головний результат. На полотна, які подорожуватимуть Україною ще довго після того, як завершиться сам проєкт. На спільне полотно, де вперше в одній композиції зустрінуться візуальні мови двадцяти різних людей. На записані живі історії родин, які лягли в основу цього арт-буку.

Резиденцію готувала команда, для якої цей формат – давно знайома територія. Ірина Путнокі, Олександр Третяченко, Олена Заставна, Олена Андрух, Сергій Андрух, Олеся Лапікова, Оксана Тимченко - дякуємо вам!

Те, що почалося як ідея кілька років тому, за ці сім днів нарешті отримало плоть. Полотно, які подорожуватимуть Україною. Спільне полотно, на якому зустрілися двадцять візуальних мов. І ця книга – арт-бук, який ви тримаєте в руках.

Спільне полотно

Серед усіх робіт, створених у межах проєкту, є одна особлива. Полотно розміром півтора метра на півтора. На ньому працювали разом усі двадцять представників національних спільнот Запорізького краю.

Ідея цієї роботи народилася під час однієї з вечірніх розмов. Її автор – Олена Андрух, програмна директорка проєкту, психологиня й людина, яка протягом усієї резиденції тримала разом не тільки процес, а й людей. Основу полотна – структуру, в яку далі вписувалися всі – розписав Сергій Липовцев.

Ця робота має глибоку метафоричну назву – «Річні Кільця Пам'яті». За її основу взято зріз могутнього вікового дерева – символ нашого спільного дерева роду, де кожне живе кільце знаменує шари часу та багату історію нашого краю. У самому центрі полотна пульсує спільне серце – Україна, яка нас об'єднує. Навколо нього розходяться хвилі пам'яті: кожне «кільце» цього унікального відбитка було розписано руками представників різних національних спільнот Запорізької області.

Ця картина транслює надважливий меседж: «Ми всі пустили коріння в одну землю, і наші історії стали спільними річними кільцями цього краю».

У цьому полотні – вся наша єдність. У ньому, власне, і полягає суть усього проєкту. Адже сучасне Українство – це не про однорідність, не про сліпе злиття чи стирання облич. Це – живі історії абсолютно різних людей, які живуть поруч, поважають коріння одне одного і малюють разом.

Кожен – своє. Усі – про одне.

Сергій ЛІПОВЦЕВ

Весно-красна, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця робота звертається до глибокого архетипу Весни як потужної сакральної сили відродження. Назва відсилає до фольклорної традиції, де слово «красна» символізує найвищий ступінь краси, світла та життєвої енергії.

Квадратний формат полотна створює відчуття абсолютного балансу, всередині якого розгортається динаміка пробудження й передається «світлоносність» моменту – прикордонний стан, коли природа та людська душа виходять із зимового анабіозу.

Завдяки багатшаровості та складній фактурі створюється візуальний «шум», крізь який проступають чисті кольори й форми. Це метафора того, як життя пробивається крізь нашарування часу й досвіду. Картина побудована на відчуттях – вібрації повітря, передчутті тепла та чистоті оновленого світу.

Людмила НОСЕНКО

Душа, що сяє, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця картина – символічний образ жінки як джерела життя, світла та духовної сили. Вона розкриває глибокий зв'язок між болгарським корінням, що живить жінку мудрістю предків, та українським всесвітом – простором свободи, любові й творчого духу.

Її дерево-крила символізує безперервність життя, єдність поколінь і захист роду. Жіноче начало постає тут як об'єднувальна сила між двома культурами, яка несе гармонію, тепло та світло для майбутнього. Полотно наповнене чистою енергією радості й пам'яті, що єднає народи через спільне духовне коріння.

Наталія КОРОБОВА

Мінора, 2026
Полотно, акрил
70 × 70 см

Мінора уособлює божественне світло. Сім свічок символізують сім днів створення світу. Центральна свічка – як божественного присутності. Світло мінори – втілення мудрості, знання, духовної освіти.

Мінору запалювали по п'ятницях, зустрічаючи Шабат. Світло мінори – символ об'єднання сімі, яка збирається щоп'ятниці зустрічати Шабат.

Мінора – це символ не лише єдності сімі, а й символ єдності всього єврейського народу.

Олена ФЕДЧЕНКО

Запорізька земля, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Запорізька земля – це безкраї степи й прадавні шляхи, що віками пов'язували різні народи, світи та культури. Плетена бабусина доріжка, яка в'ється крізь високі трави – це наш оберіг і підтримка предків, що стали частиною цієї землі та нас самих.

Зорі Чумацького Шляху, схилені до обрію, об'єднують минуле, сьогодення і прийдешне в єдиний часопростір. Український народ пройшов довгу й непросту дорогу, але зберіг свою самобутність. Наше українство викохане волею, чистотою, любов'ю, гідністю та людяністю.

Ми не знаємо, що чекає попереду, але з кожним кроком, спираючись на силу пращурів і благословення рідної землі, ми обираємо ЖИТТЯ.

Світлана КОВАЛЕНКО

Дорога до пращурів, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця картина – спогад про грецьке село Богатир на Донеччині, про палючий степ, аромат трав, грецьку мову та мій Рід.

На першому плані – сині польові квіти з дитинства, вказівник із датою «1777» та вічний кам'яний гарман, завезений греками-понтійцями з Криму. Саме на цьому повороті дороги завжди починалося радісне відчуття: «Ти вдома». А далі – старі тополі, «тіні предків», що й досі охороняють землю, огорнену молитвами перших хліборобів.

У бабусиній хаті завжди пахло молоком, чир-чирами та медом. Вона переказувала прадавні історії про переселення та освоєння безводного степу. Ми годинами розглядали старі книжки, дихали ароматом синьо-жовтого моря трав і відчували гордість за свою спадщину.

Анна ПОПЛАВКА

Безкінечність, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

У цій роботі я хотіла втілити ідею проплинність буття та передачу коду нації через символи традиційного рушника. В основу композиції я поклала спіраль нескінченності, що передає оберти часу з минулого у майбутнє. Особливо важливим для мене є образ птаха на рушникові, адже його політ символізує свободу, рух та незламність нашого духу.

Надихаючись цими мотивами, я створила серію робіт «Казки», де поєднала флористичну та анімалістичну теми. Ці малюнки стали важливим етапом у створенні дитячої книги, яку я почала писати для своїх учнів. А головним джерелом натхнення для мене є моя мистецька студія «Червона птаха», яку я відкрила ще у 2009 році – саме вона щодня спонукає мене до творчості та розвитку.

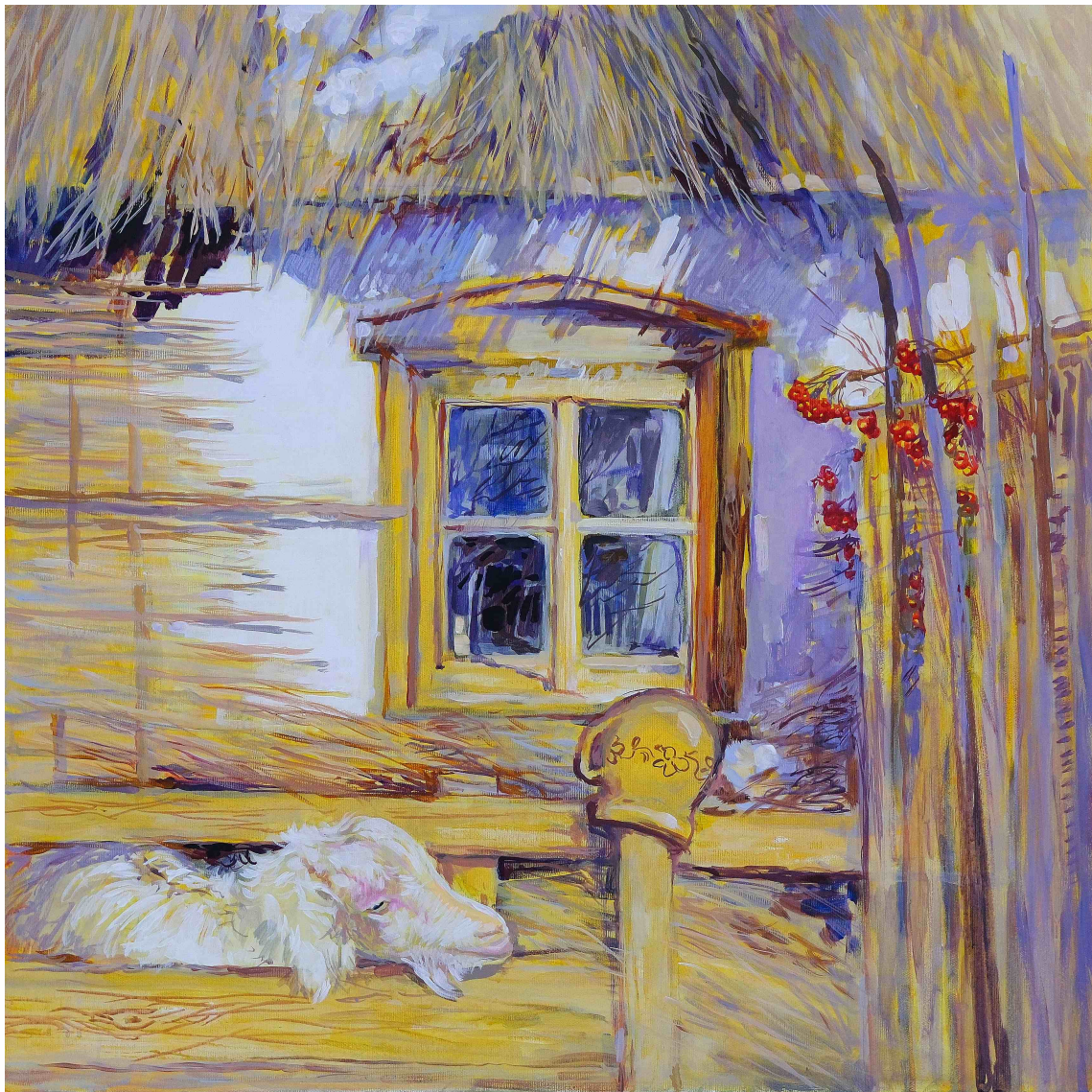
Лариса ЄРМАК

Віконце в минуле, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

«Віконце в минуле» – цей метафоричний вираз, який повертає мене до мого коріння. Вікно є символом та оберегом сімейних цінностей, душею дома, і те, що воно написано зовні, то є спроба зазирнути всередину своєї душі та привернути увагу глядача через глибокі символи, які єднають з темою «Ми є. Українство».

Олена ДЕНИСЕНКО

Бабусин будинок, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Цей будинок, побудований німецькими переселенцями-менонітами ще у XIX столітті, назавжди залишився в моїх дитячих спогадах про прекрасні й незабутні літні дні. Символи тієї пам'яті досі живуть у моєму серці: вишиті бабусині фіранки на високих менонітських вікнах, крізь які пробивалося яскраве південне сонце, та особливий глухий звук масивної металевої ручки на дверях, що означав: «Ти вдома, ти в безпеці».

Я досі пам'ятаю криницю на подвір'ї з найсмачнішою у світі крижаною водою та моє найулюбленіше місце – гойдалку на шовковиці, яку зробив дідусь. Бабусин будинок кілька разів снівся мені, після чого я точно вирішила перенести його на полотно, детально обдумавши композицію та обравши саме ту, особливу пору року.

Юлія ОРЕШКО

Хвилина мовчання, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Хвилина мовчання – це час для вшанування пам'яті всіх загиблих: військових та цивільних - від війни за незалежність України. Вона є важливою частиною сьогодення і, на жаль, залишиться частиною нашого життя.

Весна 2026.

На шляху за кордон.

Водій автобуса – угорець; 09:00 – і зупинка.

Україну пам'ятають всюди.

Українство – у наших серцях.

Евеліна КАФЕРІ

У кожного на кухні, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Для мене українство – це відчуття дому. Немає нічого більш домашнього, ніж застілля з родиною на кухні, а холодильник є невіддільною частиною цього затишку. Кожен магніт на ньому має свою історію та береже окремий спогад.

Усі деталі на картині є відображенням мене як особистості і як українки. Проте я впевнена, що кожен, хто побачить цю роботу, обов'язково згадає щось своє, рідне й особливе.

Олена ГЕРГЕЛЬ

Ехо двох країн, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Якось на заході в Центрі національних культур ми говорили про улюблені міста світу. Згадували Варшаву, Рим, Відень, Київ, Одесу... І раптом ведучий запитав: «Невже наше Запоріжжя ні для кого не є улюбленим?». Нам стало трохи соромно, і ми всі дружно погодилися, що саме Запоріжжя є найріднішим і найдорожчим серцю містом, адже ми народилися й живемо саме тут.

Україна та Польща – дружні країни, і ми завжди вшановуємо польські державні свята. Тому на картині з'явилися стрічки в кольорах двох прапорів. Вони символізують наші тісні стосунки та готовність підставити плече одне одному у важкі часи.

Малхаз ЧАХВАШВІЛІ

Перехрестя культур, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця картина – поетичний образ братерства й духовної єдності Грузії та України.

Гори Кавказу та старовинна церква символізують стійкість і спільне духовне коріння, а річка з містками – життєвий шлях і дружбу двох народів. На передньому плані розгортається народний танок як символ радості, тоді як вогнище та застілля передають дух щирої грузинської гостинності. Тварини навколо уособлюють мирне життя в гармонії з природою, а виноградник – працьовитість і достаток.

Уся композиція, наповнена світлом і спокоєм, транслює глибоку любов до рідної землі.

Отець Юсік НУРІДЖАНЯН

**Вірмено-український всесвіт:
Життя, Віра, Творчість, 2026
Полотно, акрил
70 × 70 см**

Ця картина – глибока алегорія єдності та спільних цінностей вірменського й українського народів.

У центрі полотна – сакральний гранат як символ життя й родючості, з якого проростає квітуче дерево. Над ним височіє величний собор, до якого спільною ходою йдуть віряни обох країн, об'єднані однією вірою.

Композиція вписана у коло-Всесвіт та обрамлена символічною аркою: грона винограду втілюють радість буття, голуби – мир, а вірменський хачкар та українська Різдвяна зірка – тривалість традицій. Пейзаж внизу поетично поєднує Арарат і Карпати, річки Аракс та Дніпро, а також води Севану й українського озера із човном – символом життєвого шляху людини.

Ігор БОНДАРЄВ

Степ, що пам'ятає Балкани, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця робота – художня історія про болгарське коріння, переселення та нову долю на приморських степах.

Гори Балкан височіють на полотні як символ минулого, що дає силу майбутньому. Біля їхнього підніжжя розквітає троянда – національний символ Болгарії, який уособлює ніжність болгарської душі, що вистояла попри всі труднощі. Золота пшениця та виноградна лоза символізують традиційне хліборобство й виноробство – основу життя та добробуту, принесену переселенцями на нову землю.

Головна ідея твору: зберігаючи коріння – будуємо майбутнє!

Олена КОНДРУС

Дорога додому: Україна – Латвія, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця картина присвячена глибокому зв'язку двох країн через пам'ять, символи та внутрішнє відчуття дому.

У центрі композиції – лелека, який для українців і латвійців є уособленням повернення до рідної землі. Він упевнено крокує дорогою, що прикрашена червоно-білим орнаментом, де переплітаються латвійські етнографічні знаки та традиційна українська вишивка. Синє море між берегами постає не перешкодою, а простором зустрічі й взаємопідтримки двох культур. Угорі полотна сяє сонце із латвійськими символами – знак спільного духовного світла й захисту.

Доки над нами світить одне сонце, а птахи знаходять дорогу додому, житиме сила культури, здатна єднати людей попри будь-які кордони.

Тетяна ЮР'ЄВА

Ключі пам'яті, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця картина перетворює глядача на мандрівника в часі, де минуле є фундаментом, а майбутнє – полем безмежних можливостей.

Великий замковий отвір постає порталом між «учора» та «завтра», у якому фокусується доля менонітів, що шукали спокою та родючої землі. Соняшник, який тягнеться до неба, символізує світло предків, а млин на горизонті – рух часу, перетворення випробувань на досвід та вітер змін, що розсікають його крила.

Замкова щілина нагадує: історія не зникла, вона чекає, коли ми знову відчинимо двері до свого коріння. Адже двері в минуле ніколи не зачиняються, поки у нас є ключі від нашої пам'яті.

Олена ФІЛІПОВА

Насіння Всесвіту, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Ця робота народилася на перетині української та індійської культур як філософський діалог про спільне коріння, пам'ять та істину.

Центральний образ яйця відсилає до української писанки – символу відродження й безперервності життя. Лотос у центрі уособлює духовне пробудження та нове усвідомлення України у світі. Східні мотиви гармонійно поєднуються з українським орнаментом на жовто-синьому тлі, де зникають межі між «своїм» і «чужим».

Напис унизу підкреслює глибокі історичні зв'язки між санскритом та українською мовою, нагадуючи про єдність людської культури.

Бо в тій санскриті кожне слово
мов дитя, шукає материнської України
Василь Кочубов

Гоар АРУШАНЯН

Діти Чумацького Шляху, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Мої рідні народи – вірменський та український – з'єдналися в моїй уяві, щоб створити дещо нове, прекрасне й фантастичне. Тут не лише очі різнобарвні, а й самі прикраси та фрагменти одягу пройшли крізь дифузію традицій обох країн.

Елемент вірменського традиційного вбрання (таразу) – головна прикраса «копи» зі срібних монет – у поєднанні з українським дівочим віночком утворює космічний і посправжньому магічний міст. На ньому час і культура переплітаються, народжуючи нову неймовірну гармонію.

Галина БЕРЕЖНА

Казка Різдва: світло надії, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Усе минає, гасне і сплива,
Лише вона над грішною землею
Сріблиться милосердною зорею,
Відвічна ласка Божого Різдва!
Небес прещедра голуба канва
І білий світ над чорною ріллею -
Сам Бог тебе леліє, цвіт-лілеє, -
О, Україно, ти віки жива!
Ти, як і Він, з народження терпіла,
Але рука Господня охрестила
Твій люд, і землю, і твоє буття...

Микола Щербак

Катерина КОЛОМІЄЦЬ

Дім пам'яті під золотим небом, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

У центрі композиції зображена традиційна українська хата з біленими стінами, червоними віконницями та делікатним рослинним орнаментом, що відсилає до народного декоративного розпису Півдня України. Образ дому тут постає не лише як архітектурний об'єкт, а як символ пам'яті, родинної тяглості, безпеки та приналежності.

Головним візуальним акцентом є солом'яний дах, який художньо трансформується у безкрає золоте поле. Це рішення стирає межу між домом і землею, підкреслюючи нерозривний зв'язок людини з простором, який вона заселяє, обробляє та передає наступним поколінням. Дах одночасно виконує функцію захисту й метафорично стає територією життя. Маленькі людські постаті, розташовані на його поверхні, працюють у полі, нагадуючи про щоденну працю, дисципліну та повагу до землі – цінності, важливі як для української, так і для німецької культурної традиції.

Вадим МІТКОВ

Країна кохання, 2026

Полотно, акрил

70 × 70 см

Картина Вадима Міткова заворожує своєю атмосферою, глибиною та символізмом. Вона тонко поєднує прадавню історію Хортиці з філософським, майже медитативним настроєм, даруючи відчуття неймовірної легкості та простору.

Центральним елементом сюжету є стародавній кам'яний портал на схилах Хортиці. Він виступає символічним містком між епохами, крізь який сучасна жінка з келихом у руці вглядається в обрій величного Дніпра. Цей образ уособлює тонкий зв'язок минулого і сьогодення, де людина крізь призму віків та енергетику святого острова шукає гармонії й внутрішньої сили.

Сам портал відображає гармонійне співіснування української та болгарської культур через прадавню символіку вина. Виноградна лоза, що обвиває колону, та ритуальна посудина для вина у вершині арки, крізь яку пробивається сонячне світло – це спільні для обох народів символи істини, життєвої енергії, гостинності та союзу з природою. Художник майстерно поєднав своє болгарське коріння, багате на традиції виноробства, з величною козацькою та скіфською історією України, де культура винопиття та шанування лози так само сягає сивої давнини.

Маріанна СМБАТЯН

Дотик пам'яті, 2026

Акварель, гуашеві білила

30 × 42 см

Ця робота є моїм особистим висловлюванням про поєднання двох культур, до яких я належу – української та вірменської. Вона народжена з відчуття внутрішнього діалогу, який триває в мені як у людині, що є водночас частиною обох народів.

Через два жіночі образи я втілюю своє бачення цих культур – не як етнографічно точних, а як пережитих, переосмислених і пропущених крізь власну уяву. Їхні костюми містять елементи традиційності, але свідомо трансформовані, доповнені сучасними та фешн-рішеннями, щоб підкреслити умовність і образність цих постатей.

Композиційно фігури побудовані у схожих позах, що створює відчуття дзеркальності. Водночас невеликі відмінності в жестах і русі передають індивідуальність кожної культури, їхню окрему природу та характер.

Особливу роль у роботі відіграють квіти, які тримають героїні. Вони не лише підтримують кольорову гармонію композиції, віддзеркалюючи гами одна одної, але й несуть глибокий символічний зміст. Незабудка, присутня в образі, є символом пам'яті про геноцид вірменського народу. Мак, який тримає інша постать, є символом пам'яті про загиблих в українській історії. Обидві квітки стають точкою перетину, спільним боєм і спільною пам'яттю. Таким чином, робота говорить не лише про походження, а й про історичний досвід, що формує ідентичність. Вона про те, як різні культури можуть не протистояти, а торкатися одна одної, зберігаючи власну унікальність.

У центрі композиції – жест дотику, який стає символом зв'язку, прийняття і внутрішньої цілісності. Це момент рівноваги між двома частинами одного цілого.

the ART BOOK. Ми є . Українство
Видавець: Громадська організація «Мейнстрім»
Запоріжжя, 2026

Наклад: 100 примірників

Усі тексти й мистецькі роботи, представлені у виданні,
створені учасниками проєкту «Ми є . Українство» (2025 – 2026)
© ГО «Мейнстрім», 2026

Контакти Громадської організації «Мейнстрим»
вул. Українська, 2/135, м. Запоріжжя
+380 66 871 6719
+380 67 613 3920
mainstream.ngo@gmail.com
www.mainstream.ngo

Арп-бук створено ГО «Мейнсприм» за підтримки Фонду «Аскольд і Дір», що адмініструється ІСАР Єднання в межах проекту «Сильне громадянське суспільство України – рушій реформ і демократії» за фінансування Норвегії та Швеції. Зміст арп-буку є відповідальністю ГО «Мейнсприм» та не є відображенням поглядів урядів Норвегії, Швеції або ІСАР Єднання

WWW.MAINSTREAM.NGO